

1944. AASTA “AUTONOOMIASEADUSED”. LIIDUVABARIIGID KREMLI VÄLISPOLIITIKAS LIITLASTEVAHELISTE SUHETE KONTEKSTIS*

Kaarel Piirimäe

27. jaanuaril 1944 langetas ÜK(b)P KK pleenum otsuse muuta Nõukogude Liidu põhiseadust nõnda, et oleks võimalik moodustada liiduvabariikide kaitse- ja välisasjade rahvakomissariaadid. 1. veebruaril esitas välisasjade rahvakomissar Vjatšeslav Molotov muudatusettepanekud Nõukogude Liidu Ülemnõukogule, kus need võeti vastu ühehäälselt. Esimese paranduse tulemusel muutus Nõukogude Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi staatus “üleliidulisest” liidulis-vabariiklikuks, mis tähendas, et nüüdsest võis ka liiduvabariikidel olla oma välisasjade rahvakomissariaadid ning õigus asuda “otsestesse suhetesse välisriikidega ning sõlmida nendega lepinguid”. Teine parandus andis liiduvabariikidele võimaluse asutada kaitse rahvakomissariaadid ning teatas kategoorilises vormis, et nad rajavad omaenda sõjalised üksused.¹

1936. aasta nn Stalini konstitutsioon oli koondanud rahvusvahelised suhted ja kaitsepoliitika täielikult keskvalitsuse kätte; 1944. aasta alguse “autonoomiaseadused”² andsid nüüd võimaluse korraldada neid asju ka liiduvabariikide asutuste kaudu. Kuid kui olulised need muudatused tege-

* Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teema “Eesti külma sõja ajastul” (SF0180050809) raames.

¹ Küsimus oli arutelusel poliitbüroo istungil päev varem 26. jaanuaril, kus päevakorras olid järgmise päeva pleenumi asjad, vt *Politbyuro TsK RKP(b)–VKP(b): Povestki dnya zasedanii 1919–1952, Katalog v trekh tomakh, vol 3, 1940–1952*, red. G. M. Adibekov, K. M. Andeson, L. A. Rogovaya (Moskva: ROSSPEN, 2001), 334; pleenumi protokolle vt *Istoricheskii arkhiv*, 1 (1992), 61–65; Molotovi kõne, *Pravda*, 2.2.1944, eesti keeles Vjatšeslav Molotov, *Kaitse Rahvakomissariaadi ja Välisasjade Rahvakomissariaadi ümberkujundamisest üleliidulisist liiduvabariiklikeks rahvakomissariatideks: V. M. Molotovi ettekanne NSVL Ülemnõukogus* (1944).

² Sõna “autonoomiaseadused” kasutas Kaarel Robert Pusta andmetel Briti välisminister Anthony Eden vestlustes Poola diplomaatidega, vt Kaarel Robert Pusta, lehekülgi päevikust, 14.6.1944, Riigiarhiiv (edaspidi ERA), f. 1622, n. 2, s. 3.

likult olid? Nõukogude Liidu valitsemissüsteemi äärmisele tsentraliseeritusele viidates võiks väita, et tegu oli vaid kosmeetiliste parandustega. Tõepoolest, Kremli ja liiduvabariikide võimuvahekordadesse see tegelikke nihkeid ei toonud: algusest peale pidi liiduvabariikide välis- ja kaitsepoliitikaalane tegevus olema rangelt allutatud Moskva kontrollile.³

Kui väita, et vabariiklike komissariatide moodustamine polnud oluline, tekib küsimus, milleks kogu vaev põhiseadusparandustega, mille puhuks kutsuti kokku isegi Nõukogude Liidu Ülemnõukogu – teist korda sõja jooksul. Ajalookirjandusest võib leida kaks põhilist selgitust: esiteks on “autonoomiaseadusi” tõlgendatud kui osa Moskva sõjaaegselt järeleandmistest poliitikast, millega püüti lepitada ja enda poole võita Nõukogude Liidu eri rahvusi. Nii väidab ajaloolane Peter J. Potichnyj, et välisasjade rahvakomissariaadi asutamine Ukrainas ning hilisem ÜRO-s Ukrainale liikmelisuse taotlemine olid seotud Ukraina taasokupeerimise ja lepitamisega sõja lõpuperioodil. Potichnyj sõnul ei ole veenev, et Moskva tahtis sel moel ÜRO-s häáli juurde saada, sest Kreml oli nõus jagama kohti juurde ka Suurbritanniale ja USA-le. Ukraina lansseerimisega maailmaareenile tahtis Nõukogude Liidu juhtkond seega äratada Ukraina liiduvabariigi juhtides ja rahvas suuremat lojaalsust nõukogude korra suhtes.⁴

Ajaloolased Juri Žukov, Serhy Yekelchyk, Tõnu Tannberg, Indrek Jürjo jt rõhutavad seevastu just ÜRO aspekti: vabariiklike komissariatide abil tahtis Moskva saada maailmaorganisatsioonis lisakohti.⁵ Tannberg rõhutab, et siseriiklikud eesmärgid ei olnud siin eriti olulised, kuigi liiduvabariikide liidrid, Nikolai Karotamm teiste hulgas, seda just nii tõlgendasid. Karotamm oletas, et “autonoomiaseadused” andsid märku Moskva soovist vabariikide võimupiire laiendada, kuid ta eksis. Juba 1944. aasta alguses mõistis Nõukogude Liidu juhtkond, et kuna rindeolukord on selgelt Punaarmeele soodne, pole rahvusküsimuses rohkem järeleandmisi vaja

³ Seda tunnistasid oma kõnes nii Molotov kui ka Nõukogude Liidu õigusteoreetikud, vt kriitilist ülevaadet Alec Nove, “Some aspects of Soviet legal theory”, *Modern Law Review*, 12:1 (Jan. 1949), 20.

⁴ Peter J. Potichnyj, *Pacification of Ukraine: Soviet Counterinsurgency, 1944–1956: paper prepared for the Conference on Russian Experience with Counterinsurgency, October 2–3, 1987*, <<http://www.infoukes.com/upa/related/uf.html>> (8.1.2008).

⁵ Juri Zhukov, *Stalin: tainy vlasti* (Moskva: Vagrius, 2005), 215–218; Serhy Yekelchyk, *Ukraine: Birth of a Modern Nation* (Oxford University Press, 2007), 146; Tõnu Tannberg, “Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollimehhanismid Eesti NSVs sõjajärgsetel aastatel”, *Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, toim. Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 225–272; Indrek Jürjo, “Välisminister kohakaasluse alusel”, *Maaleht*, 1.3.2001; Peeter Kaasiku artikli käsikiri, autori valduses.

teha. "Rahvuslikku NEP'i" asuti kiiresti lammutama, mille üheks mär-giks oli Ukraina režissööri Aleksandr Dovženko filmi "Ukraina tules" häbimärgistamine "natsionalistlikuna" 1944. aasta jaanuaris-veebruaris.⁶

Meil on seega kaks tõlgendust: esimene peab olulisemaks sisepoliitilisi eesmärke, ennekõike Nõukogude Liidu äärealade lepitamise vajadust; teine näeb autonoomiaseaduste taga rahvusvahelist poliitikat. Käesolev artikkel püüab neid kahte käsitlust teataval määral integreerida, kuid pöörab enam tähelepanu siiski viimasele, Nõukogude Liidu poliitika rahvusvahelisele aspektile. "Autonoomiaseaduste" vastuvõtmise vahetu kontekst oli töö-poolset Ukraina läänealade taasvallutamine ning Punaarmee jõudmine Balti riikide piiridele. Autonoomia näiline laiendamine oli kavandatud ühe abivahendina Nõukogude Liidu läänepoolsete äärealade kontrolli alla saamisel, kuid seadusmuudatuste tegemise ajaks 1944. veebruaris oli "rah-vusliku NEP'i" kõrgaeg möödas ning Stalini poliitika liikumas ideoloogilise kontrolli tugevdamise suunas. Seda muutust kinnitab tõsiasi, et kui kätte oli jõudnud aeg hakata välja kuulutatud seadusemuudatusi tegeliku sisuga täitma, oli Moskval huvi suuresti kadunud. Eesti NSV välisasjade rahvakomissariaat 1944. aastal formaalselt küll asutati ning rahvakomis-sariks nimetati Hans Kruus, kuid asutuse koosseis jäi väikesearvuliseks.⁷ Hans Kruusi arreteerimise järel 1950. aastal välisasjade rahvakomissari koht likvideeriti. Mis puutub kaitsepoliitikasse, siis 1944. aasta suvel andis Sta-lin küll kaitsekomissariaadi asutamiseks korralduse, kuid selle täitmiseni tegelikult ei jõutud ning ametisse nimetatud rahvakomissar Lembit Pärn vabastati 1951. aastal taas ametist. Vabariiklike sõjajõudude idee maeti kii-resti maha, kuigi EK(b)P KK esimene sekretär Nikolai Karotamm saatis Stalinile vastava kava 1944. aasta augustis.⁸

Olulisemad kui läänealade taassovetiseerimine olid siiski Nõukogude Liidu välispoliitilised huvid. Kuid "autonoomiaseadused" polnud inspireeritud vaid ÜRO-st, nagu väidab enamik ajaloolasi – eesmärgid olid laiemad. Esiteks oli see üheks meetmeks, millega sai Ukraina, Valgevene ja Leedu liiduvabariigid rakendada tõhusamalt Moskva teenistusse Nõukogude Liidu ja Poola vahelises tülis. Ajaloolane Vojtech Mastny on õigesti märkinud, et autonoomia näiline laiendamine võimaldas Stalinil teeselda, et Ukrainas ja

⁶ Tannberg, "Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollimehhanismid", 225–226.

⁷ 1946. aastal oli välisministeeriumis koguni 32 inimest, koosseis hakkas vähenema pärast külma sõja algust 1949. aasta paiku, Eero Medijainen, "Eesti NSV välisminis-terium", <<http://www.okupatsioon.ee/1940/1940.html>> (2.4.2009).

⁸ Karotamme kiri Stalinile, 23. augustist 1944, Tannberg, "Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollimehhanismid", 226.

Valgevenes on jõudusid, mis nõuavad temalt endiste Ida-Poola provintside inkorporeerimist Nõukogude Liitu.⁹ Kuid ei maksa unustada ka Leedut, kelle abil kindlustas Moskva oma haaret Vilniuse üle. Küsimus oli niisiis vaidlusalustes territooriumides, mis olid sõdadevahelisel ajal kuulunud Poola koosseisu, aga mille elanikkond koosnes suures osas ukrainlastest, valgevenelastest ja leedukatest, ning mille Nõukogude Liit oli ühendanud enda külge 1939.–40. aastal Molotovi-Ribbentropi pakti raames.

Ent probleemiks ei olnud vaid piiriküsimus Poolaga, vaid Nõukogude Liidu läänepiir laiemalt, nii vastu Soomet ja Rumeeniat kui ka Balti riikides. Teiseks Moskva eesmärgiks oligi meelitada lääneliitlasi tunnustama uut Nõukogude Liidu läänepiiri ja eelkõige Balti riikide annekteerimist. Selle saavutamiseks loodeti viia lääneliitlased nii kaugemale, et nad seavad sisse diplomaatilised suhted läänepoolsete liiduvabariikidega – esmalt Ukrainaga, kuid kaugemas perspektiivis ka Balti riikidega. Seda oleks tõlgendatud kui Nõukogude Liidu uue läänepiiri formaalset tunnustamist. Alles seejärel, kolmanda eesmärgina, tuleb mängu ÜRO. Kuid ilmselt oli ka liiduvabariikide surumine ÜRO liikmeteks allutatud eeskätt esimesele ja teisele eesmärgile: selle abil taheti kindlustada Moskva positsiooni Poola suhtes ning võita tunnustus Balti riikide liitmisele Nõukogude Liitu.

Seega oli tegu äärmiselt ambitsioonika Moskva-poolse sammuga, mis vajab tõsisemat analüüsi kui see, mida pakub tänane ajalookirjutus. Käesolev artikkel käsitleb “autonoomiaseadusi” liitlastevaheliste suhete kontekstis alates Teherani konverentsist 1943. aasta lõpus kuni Jalta konverentsini 1945. aasta alguses.¹⁰

Poola-küsimus

Molotovi kõne ülemnõukogu istungil 1. veebruaril 1944 ei sisaldanud oma üldsõnalisuses viiteid Poolale ega Balti riikide probleemile, kuid järgnenud sõnavõttud võimaldasid heita pilgu Moskva tegelikele eesmärkidele. Stsenarium, mille kohaselt Molotov keskväimu esindajana andis üldised

⁹ Vojtech Mastny, *Russia's road to the Cold War: diplomacy, warfare, and the politics of Communism, 1941–1945* (New York: Columbia University Press, 1979), 214.

¹⁰ Kasutatud on põhiliselt Briti välisministeeriumi (*Foreign Office*, edaspidi FO) fondi FO 371, vähemal määral FO 954, ning dominiioonide valitsuse (*Dominions Office*, edaspidi DO) ja valitsuskabineti (CAB) fonde, mis asuvad Briti Rahvusarhiivis Londonis (*The National Archives*, edaspidi TNA). Põgusalt on kasutatud ka USA rahvusarhiivi (edaspidi U.S. NARA) fonde, eriti RG 59, John D. Hickersoni dokumente, ja strateegiliste ametite valitsuse välisriikide kodanike osakonna (Office of Strategic Services, edaspidi OSS, foreign nationals branch, RG 226) allikaid.

suunised ning liiduvabariikide esindajad asusid neid lahti mõtestama, peegeldas "autonoomiaseaduste" põhiideed: liiduvabariigid pidid hakama tegema tööd, millega Moskvale ei sobinud oma käsi määrada. Nii oli Ukraina esindajale Oleksandr Bogomoletsile, Ukraina Teaduste Akadeemia presidendile, pandud ülesandeks rünnata Poola eksiilvalitsust Londonis. Esmalt valas ta poriga üle sõdadevahelise perioodi Poola Vabariigi, järgides suures osas ajakirjas Sõda ja Töölisklass 15. jaanuaril 1944 ilmunud artikli retoorikat.¹¹ Seejärel tõdes ta, et "emigrantliku" Poola valitsuse poliitika on endiselt, isegi nüüd eksiilis olles, imperialistlik ja pro-fašistlik. Bogomoletsi sõnul on täiesti arusaadav, et sellised tendentsid Londoni valitsuse poliitikas välistavad igasugused võimalused Ukraina ja Poola vahelisteks sõbralikeks suheteks. Seejärel viitas Bogomolets Moskvale varus olevale lahendusele: "Nõukogude Liit, Suurbritannia ja Ameerika Ühendriigid, kes on enda ümber koondanud teised vabadust armastavad rahvad terves maailmas, vabastavad lähimas tulevikus Poola rahva fašistliku ikke alt. Kui see juhtub, siis kerkib esile uus demokraatlik Poola ning sellega saab loodud eeldused Ukraina ja Poola rahva sõbralikuks koostööks."¹²

Bogomoletsi kõne dešifreerimiseks tuleb heita pilk tagasi Poola-Nõukogude Liidu vahelisele tülile. Vähem kui kuu aega tagasi oli Poola-küsimus rahvusvahelisel areenil uuesti teravalt üles kerkinud, saades tõuke Punaarmee 1. Ukraina rinde väeosade tungimisest 3. jaanuari öösel Sarni linna juures Volõõnias üle omaaegse, 1921. aastal paika pandud Poola Vabariigi piiri. Sel puhul pidas Poola valitsus Londonis tarvilikuks avaldada deklaratsiooni, milles teatas, et tervitab Punaarmee edu sõjaväljal *Wehrmacht*i vastu, kuid Poola vastupanuvõitlejate koostöö eelduseks Nõukogude väejuhatusega on suhete taastamine Poola ja Nõukogude Liidu vahel ning Poola seaduslike piiride tunnistamine Moskva poolt. Moskva vastas 11. jaanuaril, et uus Poola piir pandi paika 1939. aastal, kuid Nõukogude Liit on valmis seda Poola kasuks kohendama neis piirkondades, kus on selge Poola enamus; ent üldiselt tuleks lähtuda 1919. aasta Curzoni liinist. Poola valitsus omakorda vastas selle peale 14. jaanuaril järsult, et ei saa tunnustada mingeid ühepoolseid otsuseid ega sündinud fakte Poola Vabariigi territooriumil, kuid loodab siiralt Poola-Nõukogude Liidu kokkuleppe sündimisele. Nõnda oli taas selge, et patiseis Poola ja Nõukogude Liidu vahel on täielik ning kui seda lahendada ei suudeta, okupeerib Punaarmee Poola ning

¹¹ N. Baltiiskii, "Polsha – nash sosedi", *Voina i rabochii klass*, 15.1.1944, 3–11.

¹² *Pravda*, 6.2.1944, märkimisväärne on, et kõne avaldati ukraina keeles koos venekeelse tõlkega, Kerr to FO, 8.2.1944: TNA FO 371/43311.

Moskva kehtestab ühepoolset nii sealseid piirid kui tulevase, Nõukogude-sõbraliku Poola valitsuse.¹³

Poola eksiilvalitsuse ja Moskva vahelise tüli vahendamise oli enese peale võtnud Suurbritannia. Lähtudes laiemast vajadusest säilitada sõjaline ja poliitiline koostöö Suurbritannia ja Nõukogude Liidu vahel, teadvustasid peaminister Winston Churchill ja välissekretär Anthony Eden väga selgelt, et nende positsioon Stalini poliitika mõjutamiseks ei ole tugev. Peamise mõjuhoovana nägidki nad Poola idapiiri küsimust: nad panid oma lootused sellele, et kui Briti valitsus tunnustab nn Curzoni liini (Molotovi-Ribbentropi lepingu piir) ning suudab veenda ka Poola valitsust sellega leppima, nõustub Kreml taastama suhted Nõukogude Liidu ja Poola eksiilvalitsuse vahel. Suhete taastamine annaks omakorda lootust, et Punaarmee üksused ja Poola vabadusvõitlejad asuvad koostööle Natsi-Saksamaa okupatsioonijõudude vastu ning Londoni eksiilvalitsusel lubatakse naasta Varssavisse demokraatliku Poola seadusliku valitsusena.¹⁴

Poola eksiilvalitsus ja sellega seotud ringkonnad Suurbritannias ja Ameerika Ühendriikides olid seevastu valdavalt veendumusel, et Poola idaprovintside inkorporeerimine on osa Poola sovetiseerimise kavast, ning isegi kui Poola eksiilvalitsus piirinihutamisega nõustuks, ei tooks see kaasa suhete paranemist Poola ja Nõukogude Liidu vahel ega muudaks Stalini kurssi Poola alistamisel. Poolakad eelistasid seetõttu hoida kinni sellest, mida pidasid seaduslikuks ja õiglaseks, ning rajasid oma lootused Suurbritannia ja eelkõige Ameerika Ühendriikide vahetalitusele, mis tooks Poola valitsuse jaoks viimaks ikkagi kastanid tulest välja. Kui 1944. aasta alguses selgus, et Churchilli valitsus pooldab kokkulepet nõukogulastega Poola läändenihutamise alusel, pettusid nad Suurbritannias kui liitlases ning suunasid oma lootused pea täielikult Ameerika Ühendriikidele kui “vabaduse ja demokraatia bastionile”. Tegu oli suure poliitilise valearvestusega, sest selleks hetkeks oleks pidanud olema selge, et vaatamata sära-vale retoorikale ei olnud Roosevelti administratsioonil mingit kavatsust seada Poola huve Nõukogude Liidu omadest ettepoole.¹⁵

¹³ Declaration by the Polish government in connection with the crossing of the Polish frontier by Soviet troops, 5.1.1944; Declaration by the government of the USSR on the question of the Polish-Soviet frontier, 11.1.1944; Declaration by the Polish government in reply to the Soviet declaration of 11 January, 14.1.1944; *Documents on Polish-Soviet relations, 1939–1945*, vol 2 (London: Heinemann, 1967), 123–124, 132–134, 138–139.

¹⁴ Martin Kitchen, *British policy towards the Soviet Union during the Second World War* (Basingstoke, 1986), 176–177.

¹⁵ Pettumise kohta brittides vt Poola suursaadikud Edward Raczynski, *In allied London* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1963), 198; Jan Ciechanowski, *Defeat in victory* (London: Gollancz, 1948).

"Autonoomiaseaduste" eesmärk oli teha poolakatele, niisamuti aga ka brittidele ja ameeriklastele täielikult selgeks, et Moskva ei tagane Poola läändenihutamist mitte sammugi. Lisaks sellele anti märku, seekord ukrainlaste kaudu, et nõukogulased ei oota Poola eksiilvalitsuselt mitte ainult uute piiride tunnustamist, vaid ka põhjalikke muudatusi valitsuse koosseisus. Juba 1943. aasta detsembris oli Kreml vihjanud Tšehhoslovakkia presidendi Edward Beneši kaudu (Beneš külastas Moskvat ja sõlmis Tšehhoslovakkia-Nõukogude Liidu koostööleppe), et nõukogulased ei suhtle Poola valitsusega enne selle põhjalikku ümbertegemist. Jaanuaris teatas Molotov Austraalia saadikule Moskvast, et suhete taastamise eelduseks on Poola valitsus, mille valivad "demokraatlikud" poolakad Suurbritannias, USA-s ja Nõukogude Liidus.¹⁶ Nüüd aga teatas ukrainlane Bogomolets kategoorilises vormis, et praeguse Poola režiimiga ei saa Ukraina suhteid üldse sõlmida, küll aga on see võimalik uue, "demokraatliku Poolaga", mis "tõuseb esile" pärast Poola vabastamist Punaarmee poolt.

Nõue muuta Poola valitsuse koosseis Nõukogude-sõbralikumaks oli poolakatele Moskva mustade kavatsuste kinnituseks. Niisamuti tõlgendasid seda ka mõned Briti ametnikud, kes olid Poola-sõbralikud ja/või hakanud kahtlema Moskva siiruses. 24. jaanuaril 1944 avaldas Briti Välisministeeriumi asekancler Orme Sargent arvamust, et Stalini eesmärgiks on saavutada täielik kontroll Poola territooriumi üle kuni Saksamaa piirini ning selleks on tal vaja püsti panna uus, Nõukogude-sõbralik valitsus.¹⁷ Sir Owen O'Malley, Briti suursaadik Poola valitsuse juures, kritiseeris teravalt Churchilli ja Edeni poliitikat. Eden vastas O'Malleyle, et tal võib Moskva kavatsuste suhtes küll õigus olla, kuid Briti valitsuse ponnistused saavutada Poola-Nõukogude Liidu leppimus Curzoni piiri raames on parim, mida britid Poola heaks teha saavad. Staliniga avalikult tülli minemine ei tuleks tema arvates kellelegi kasuks.¹⁸ Ka Eden oli hakanud kahtlema Moskva siiruses, ent leidis siiski, et poolakad peaksid vähemalt püüdma saavutada Moskvaga kokkulepet nii kiiresti kui võimalik ja igal juhul veel enne, kui Punaarmee Poola territooriumi okupeerib.

Nõukogude Liidu "autonoomiaseadused" ning Ukraina nõukogulaste avaldused Poola suunas kinnitasid brittide hirmu, et Moskva lahendab Poola-küsimuse ühepoolset ja võib selle riigi isegi Nõukogude Liidu külge liita. Briti välisministeeriumi Kesk-Euroopa osakonna ametnik,

¹⁶ Kitchen, *British policy*, 178.

¹⁷ Samas.

¹⁸ O'Malley Edenile, 22.1.1944: TNA FO 954/20; Eden O'Malleyle, 26.1.1944: TNA FO 954/20.

Poola-sõbralik Frank Roberts saatis Sargentile edasi ühe Poola memorandum, milles avaldati arvamust, et Nõukogude Liidu sammude eesmärgiks “pole mitte ainult rahustada maailma avalikku arvamust Balti riikide suhtes, vaid sillutada teed “vaba” Poola, Tšehhoslovakkia jne inkorporeerimiseks Nõukogude Liitu”. Roberts leidis, et poolakatel võib õigus olla.¹⁹

Kui suursaadik Archibald Clark Kerr saatis Bogomoletsi kõne teksti Londonisse, said Briti välisministeeriumi ametnikud sellest kinnitust, et Poola eksiilvalitsuse päevad on varsti loetud. Geoffrey Wilson, Nõukogude Liidu spetsialist, kes oli alati Moskva suhtes optimistlik, oletas, et kõne ennustab Ukraina NSV ja “demokraatliku Poola vabariigi” vaheliste suhete sisseseadmist, mille üheks tagajärjeks on Poola idaprovintside formaalne liitmine Ukraina külge.²⁰ Wilson leidis, et “võimalused lõpututeks segadusteks Valgevene ja Ukraina sekkumisest Poola küsimusse on ilmselged. On veel liiga vara öelda, millist rolli liiduvabariigid mängima hakkavad, kuid Ukraina nõue aladele Curzoni joonest lääne pool on halvaendeline.” Mis puutub Londoni võimalikesse diplomaatilistesse sidemetesse Ukraina NSV võimudega, arvas Wilson, et britid peaksid ennekõike püüdma asju ajada Moskvaga. Kuid ta ei välistanud saadikute vahetamist Ukrainaga, kui “seda meilt palutakse, ja meie nõustume”; igatahes oleks tema arvates raske Ukrainat täielikult ignoreerida.²¹ Eden kirjutas seepeale: “see kõik näitab, kui rumal on Poola valitsus, et ta ei lepi Curzoni joonega. Ma kardan, et nende laul on lauldud.”²²

Kokkuvõtteks võib öelda, et “autonoomiaseaduste” üks tagamõte oli kindlustada Moskva positsiooni Poola-küsimuses: see andis Stalinile võimaluse näidata, et Nõukogude Liidu ja Poola vahelise piiri nihutamine läände vastas Ukraina rahva tahtele ning oli seega kooskõlas rahvaste enesemääramise põhimõttega, mille üldkehtivust deklareeris Atlandi Harta. Seda eesmärki täitsid ka kolme liiduvabariigi – Ukraina, Valgevene ja Leedu – sõlmitud lepingud Poola Rahvusliku Vabastuskomiteega 1944. aasta septembris, mille alusel viidi läbi elanikkonna vahetus kolme liiduvabariigi ja Poola vahel.²³ Selle tulemusel puhastati Nõukogude Liidu

¹⁹ Roberts minute, 29.1.1944: TNA, FO 371/43311.

²⁰ FO minute, 10.2.1944: TNA, FO 371/43311.

²¹ Wilson minute, 10.2.1944, TNA, FO 371/43311.

²² Eden minute, 20.2.1944, TNA, FO 371/43311.

²³ 6. mail 1947 sõlmisid need kolm Nõukogude liiduvabariiki protokolli, millega kinnitati 1944. aasta lepingu elluviimist, Vernon V. Aspaturian, “The union republics and Soviet diplomacy: concepts, institutions and practices”, *The American political science review*, 53:2 (Jun. 1959), 405. Need olid ainsad bilateraalsed lepingud, mille liiduvabariigid sõlmisid.

lääneosad poolakeelsetest kogukondadest ning likvideeriti ajalooliselt välja kujunenud etniline sigrimigri. Poola idapiiri küsimus oli seega lõplikult lahendatud – ning koos sellega rajatud eeldused Ukraina rahvusriigi tekkeks (ja kaudselt Nõukogude Liidu lagunemiseks). Suurbritannia ja USA andsid omapoolse kinnituse Nõukogude Liidu poolt peale surutud lahendusele, kui hülgasid 1945. aasta suvel Poola eksiilvalitsuse Londonis ning tunnustasid uut Poola valitsust Varssavis.

Kuid Poola ja kolme liiduvabariigi vaheliste lepingutega liiduvabariikide bilateraalne diplomaatia suuresti piirduski. 1944. aasta veebruaris andis Bogomolets märku Moskva kavatsusest: "Ukraina eriline riiklik eesmärk on seada sisse lähedased otsesed suhted ühe slaavi riigi – Ukraina – ja tema kahe slaavi naabri – Poola ja Tšehhoslovakkia – vahel."²⁴ 3. veebruari ajaleht *Izvestija* teatas, et kõik 16 liiduvabariiki taotlevad koos Nõukogude Liiduga diplomaatiliste suhete kehtestamist välisriikidega. Lublini komiteega sõlmitud leping oli küll samm embrüonaalse Poola valitsuse tunnustamise suunas; ning ka Ukraina kommunistliku partei keskkomitee esimese sekretäri Nikita Hruštšovi "riigivisiit" Poola 1945. aasta detsembris, millele Poola peaminister vastas 1946. aasta oktoobris, viitas diplomaatiliste suhete sisseseadmisele, kuid sellest ei saanud siiski mitte kunagi asja. Niisamuti ei vahetanud ka ükski teine liiduvabariik välisriikidega diplomaatilisi või konsulaaresindajaid.²⁵

USA presidendi valimised ja Balti-küsimus

Lisaks Poola-küsimusele on "autonoomiaseaduste" juures veel üks aspekt, mis ajaloolastel seni kahe silma vahele jäänud. Sellele viitab kolme Balti liiduvabariigi esindaja – leedulase Justas Vincas Paleckise, lätlase Vilis Lācise ning eestlase Johannes Varese esinemine ülemnõukogu istungjärgul. See oli selge Moskva-poolne märguanne, et tegu on Nõukogude Liidu avaldusega rahvusvahelist poliitikat puudutavas Balti-küsimuses.

Kõigepealt tuleks märkida, et ülemnõukogu istungjärg langes ajavahe-
mikkude, mil Punaarmee jõudis Narva all Eesti piirile ning asus teostama operatsioone Balti riikide okupeerimiseks. Seega oli "autonoomiaseaduste" vahetu kontekst Balti-küsimuse esilekerkimine, mille ilminguteks oli Eestis 31. jaanuaril 1944 välja kuulutatud üldmobilisatsioon, mis õnnestus tänu

²⁴ Aspaturian, "The union republics and Soviet diplomacy", 407.

²⁵ Samas. Sellel oli siiski üks erand: 1974 saatis USA konsuli Kiievisse ja Ukraina konsuli New Yorki, Carter kutsus esindaja tagasi pärast Nõukogude vägede sissetungi Afganistani, Alexander J. Motyl, "The foreign relations of the Ukrainian SSR", *Ukrainian Studies*, VI:1 (March 1982), 62–78.

Jüri Uluotsa toetavale raadiokõnele; niisamuti põrandaaluse opositsiooni liikumise ning välisesinduste töö aktiveerumine.²⁶ Need arengud ei jäänud Moskvale loomulikult märkamata, kuid mis peaaegu, need olid lihtsasti ennustatavad, sest leninliku õpetuse järgi toob revolutsiooni edenemine alati kaasa klassivõitluse teravnemise.

Seepärast tegi Nõukogude Liidu juhtkond varakult ettevalmistusi. "Autonoomiaseaduste" üks eesmärke oli lepitada eestlasi, lätlasi ja leedulasi nõukogude korruga: kui väliskomissariaatide rajamine andis ebamäärast lootust kontaktide säilimisele muu maailmaga, siis rahvusväeosade lubamine pidi tõstma Punaarmee võitlevate Balti rahvaste moraali. Kuid olulisim oli siiski välispoliitiline aspekt. Kuigi Stalinil ei olnud kõhkliki tungida Eestisse, Lätisse ja Leedusse sõjalist jõudu tarvitades, oli siiski otsustarbekas pidada silmas võimalikke tagasilööke diplomaatilisel tasandil. Moskvat huvitas ennekõike rahuldavate suhete säilimine koalitsiooniliitlaste Suurbritannia ning eriti USA-ga, kellega Stalin lootis jätkata koostööd ka sõjajärgsel perioodil. 1944 oli oluline aasta, mille lõppedes pidi selguma, kas Ameerika Ühendriikide presidendina jätkab Franklin Delano Roosevelt või valitakse keegi teine. Moskva jaoks sõltus sellest, kas jätkub senine, Roosevelti rajatud tingimusteta abi ja poliitiliste järeleandmistete kurss või tuleb USA-Nõukogude Liidu suhetesse üllatusi.

President Roosevelti neljas ametiaeg oli Moskva jaoks parim garanti, et Hitleri-vastane koalitsioon jääb püsima ka vaatamata sellistele ebameeldivustele nagu iseseisvate Balti riikide annekteerimine. Sellele viitab näiteks Maksim Litvinovi (Nõukogude Liidu suursaadik USA-s 1941. aasta detsembrist 1943. aasta suveni) memorandum 1945. aasta algusest. Endine välisasjade rahvakomissar avaldas veendumust, et 1941. aasta piiride taastamine ei ole raske, sest USA-l ei ole Ida-Euroopas erilisi huvisid ning president Roosevelt on piisavalt realist, et seda mõista: vaatamata teatavatele ideoloogilistele raskustele ta "lõpuks tunnustab fakte ning tunnustab piire, mis vastavad meie taotlustele".²⁷ 1944. aasta suvel märkis Stalin Nõukogude Liitu väisavale Ameerika ärimehele Eric Johnstonile, et tema "kolleegid on väga huvitatud Ameerika valimistest ning mõned on mures, et

²⁶ Ernst Jaakson, *Eestile* (Tallinn: SE&JS, 2001), 129.

²⁷ "Suhetest USAga", 10.1.1945, tsiteerinud Vladimir O. Pechatnov, "The Big Three after World War II: new documents on Soviet thinking about post war relations with the United States and Great Britain", *Cold War international history project*, working paper no 13 (Washington, DC, 1995), 10. On tähelepanuväärne, et Litvinov kirjeldas Roosevelti realistina, sest Roosevelt ütles Teherani konverentsi järel sama Stalini kohta: "Ma ütleks, et ta on üsna minu moodi – realist", tsiteerinud Robert Dallek, *Franklin D. Roosevelt and American foreign policy, 1932–1945* (New York: Oxford University Press, 1979), 439.

presidenti ei valita tagasi". Seejärel viitas ta Nõukogude Liidu huvile saada USA-lt laenu ja tehnilist informatsiooni: "Venelased usuvad, et tööstus ja kaubandus on peamise tähtsusega." Ent seejärel viis Stalin kohe jutu "võrd-selt tähtsatele" poliitilistele suhetele: "Venelased tunnevad praegusi USA juhte, kellega nad on leidnud ühise keele. Koostöö on käima lükatud ning pole teada, mis juhtub siis, kui presidenti tagasi ei valita."²⁸ Stalin pidas siin kahtlemata silmas sõjalist koostööd, ennekõike Ameerika materiaalsel abi *lend-lease*'i (USA abiprogramm liitlastele) raames, mille tingimusteta tuleku Nõukogude Liitu oli taganud president Roosevelti administratsioon. Kuid peale selle viitas Stalin kindlasti ka poliitilisele koostööle, millele oli seatud alus "kolme suure" konverentsil Teheranis 1943. aasta novembri lõpus-detsembri alguses.

Kuigi juba enne Teherani oli Stalinile selge, et London ja Washington ei hakka temaga Balti riikide pärast tülitsema, andis konverents liitlastevahelisele vaikivale kokkuleppele viimase kinnituse. Teheranis kohtusid Roosevelt ja Stalin esimest korda ning silmast-silma kohtumist tahtis Ameerika president kasutada usalduslike suhete sisseseadmiseks kahe riigipea vahel. Üheks usalduse võitmise hoovaks pidas Roosevelt järeleandmist Balti-küsimuses, ning maksimaalse efekti saavutamiseks otsustas ta positiivse sõnumi isiklikult ja konfidentsiaalselt Stalinile edasi anda. Võimalus selleks avanes 1. detsembril, konverentsi viimasel päeval, kui põhi-küsimused olid juba lahendatud ning delegatsioonid valmistusid lahkuma.

Paraku demonstreeris 1. detsembri kohtumine kujukalt Roosevelti välispoliitika läbikukkumist: esiteks polnud võimalik võita Stalini südant sarmiga järeleandmistega, teiseks puudus presidendi lükkes üllatusmoment, millele ta ootused olid rajatud. Nimelt oli Nõukogude Liidu luure varustanud Stalinit piisavalt täpsete andmetega presidendi jutupunktidest Balti-küsimuses. NKVD oktoobrikuine aruanne teatas ameeriklaste kavatsusest veenda Moskvat korraldama Balti riikides pärast sõda uusi valimisi, sest ei tahetud minna vastuollu Atlanti Hartaga. Kuid seejärel märgiti õigesti, et see palve on Inglise ja USA jaoks vaid näo säilitamiseks, sest tegelikult on nad valmis Balti riike loovutama; Washingtonis oldi pealegi kindel, et kuna Nõukogude-vastased elemendid on juba Siberisse saadetud, tuleks valimiste tulemus Nõukogude Liidule niikuinii soodne.²⁹

²⁸ Kõnelus Stalini, Molotovi, Harrimani, Eric Johnstoni, Page'i ja Pavlovi vahel, 26.6.1944, Box 173, W. Averell Harriman Papers, Manuscript Division, Library of Congress, Washington, D.C.

²⁹ NKVD report, October 1943, *Pribaltika i geopolitika: sbornik dokumentov, 1935–1945* (Moskva, 2006), 236.

Ent pisut ootamatu võis Stalini jaoks olla presidendi lähenemine Balti-küsimusele presidendivalimiste nurga alt. Roosevelt alustas vestlust öeldes, et tahab Staliniga arutada üht Ameerika sisepoliitikasse puutuvat küsimust, ning jätkas siis, et tal ei ole midagi selle vastu, kui Poola kaotab oma idaprovintsid ning saab vastutasuks alasid Saksamaalt. Kuid probleemiks on, et USA-s on kuus kuni seitse miljonit Poola päritolu valijat ning kuna ta ei soovi nende hääli kaotada, võiks Stalin mõista, et ta ei saa praegusel ajal avalikult Poola piiriküsimuse lahendamises osaleda. Stalin vastas seepeale, et “nüüd, kui president selgitas, saab ta aru”.³⁰ Seejärel märkis Roosevelt, et lisaks poolakatele on USA-s ka Leedu, Läti ja Eesti päritolu kodanikke; kuid ta teab, et Balti vabariigid olid kunagi Venemaa osa, ning lisis “naljatledes”, et ta ei alustaks Nõukogude Liiduga sõda, kui see need territooriumid uuesti okupeerib. Probleemiks oli Roosevelti sõnul avalik arvamus, mis nõuab tõendit, et enesemääramisõigusest on kinni peetud ka Balti riikide puhul. “Maailma avalik arvamus”, märkis Roosevelt, “tahab näha mõnd rahva tahte avaldust, võib-olla mitte kohe pärast nende taasokupeerimist Nõukogude sõjajõudude poolt, kuid millalgi; ning tema isiklikult on veendunud, et rahvas hääletab Nõukogude Liiduga liitumise poolt.”³¹ Stalin ei lubanud presidendile aga midagi, meenutades, et Balti riikidel polnud tsaarivalitsuse ajal mingit autonoomiat ning ei USA ega Suurbritannia ei tõstatanud tol ajal küsimusi maailma avalikust arvamusest. Stalin ei öelnud midagi ka presidendi palve peale, et “temale isiklikult” oleks abiks, kui marssal lubaks sõjajärgseid valimisi mõnes avalikus pöördumises.³²

Kuigi Stalin oli Roosevelti palvete suhtes tõrjuv, näib siiski, et Nõukogude Liidu diktaator otsustas omal moel Ameerika presidenti valimisaastal aidata. Autonoomiaaegadused olid Stalini vastuseks Roosevelti palvele Teheranis võtta arvesse presidendi raskusi Poola ja Balti päritolu valijatega. Autonoomiaõiguste tagamine Balti “vabariikidele” oli olnud üks Roosevelti tingimusi, mille ta seadis 1942. aastal Suurbritannia-Nõukogude Liidu lepingu sõlmimisele.³³ Oluline oli ka, et Nõukogude Liidu “eksperdid” läänes olid alati käsitlenud Nõukogude Liitu kui teatavate eripäradega föde-

³⁰ *Foreign Relations of the United States* (edaspidi FRUS), *the conferences at Cairo and Teheran* (Washington, 1961), 594; Robert E. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins, an intimate history* (New York: Harper, 1950), 398–428; Winston S. Churchill, *Closing the Ring* (New York: Harper, 1962), 292–348; Charles E. Bohlen, *Witness to History, 1929–1969* (New York: Norton, 1973), 134–154.

³¹ FRUS, Teheran, 595.

³² Samas.

³³ Kaarel Piirimäe, “Balti riikide küsimus liitlasriikide suhetes (II)”, *Ajalooline Ajakiri*, 2 (120) (2007), 163–193 (179).

ratsiooni. Kremli bossid olid neid uskumusi omalt poolt alati toetanud, kuid nüüd, enne arvatavat sissetungi Balti riikidesse, oli eriti oluline neile lääne soovunelmatele elu sisse puhuda.

Teisest küljest oli Nõukogude Liidu parimates huvides püüda rahustada neutraalsete riikide hirmusid Nõukogude Liidu edasiste kavatsuste suhtes. Üheks olulisemaks oli siin Rootsi seisukoht. Rootsi avalik arvamus oli muutumas tuleviku suhtes järjest süngemaks, eriti pärast seda, kui Teherani konverents oli kinnitanud liitlaste suutmatust jõuda rahuldavale kokkuleppele Poola-küsimuses ning vaikivat kokkulepet Balti riikide ohverdamisest. Üks Rootsi ajaleht kommenteeris, et nüüd "suudab vaid ime Balti riike päästa", kuid lisas siis, et Stalin võib tahta muuta Nõukogude Liidu põhiseadust, et näidata läänele, et need riigid naudidvad mitte ainult "kultuurilist, vaid ka ideoloogilist autonoomiat". Ajaleht avaldas ka lootust, et Balti riigid kujunevad Nõukogude Liidu "ühenduslüliks läänega, millega Stalin on nüüd valmis koostööd tegema".³⁴ Rootsi ajalehe ennustus, et Stalin tahab teha järeleandmisi lääne avalikule arvamusele, oli seega äärmiselt täpne, kuid läks liiga kaugele sooviga, et Eestist, Lätist ja Leedust kujuneks "sild" lääne ja Nõukogude sfääride vahel.

Kuid esmane küsimus 1944. aastal oli, kas Balti päritolu valijad koos Poola valijatega suudavad USA presidendivalimistel kallutada kaalukaussi otsustavalt Roosevelti ja demokraatide kahjuks. Ameerika poolakate rahulematus Ida-Euroopa olukorraga pani Roosevelti administratsiooni ametnikke selgelt muretsema.³⁵ Kuid see Balti ja Poola valijate probleem pani kindlasti muretsema ka Stalinit: nende mõju tõrjumiseks alustas ta pärast Teherani kampaaniat, mille eesmärgiks oli diskrediteerida ja marginaalseerida Poola ning Balti poliitikuid ja diplomaate, kes esindasid oma riigi seaduslikku võimu. Kampaania tuntuimad aspektid on Stalini katse lepitada USA katoliku kirikut nõukogude korraga: sellest olid tingitud tema kohtumised naiivse Ameerika-Poola preestri Stanislaus Orlemanskiga ning Chicago Ülikooli hinnatud majandusteadlase Oscar Langeega, kes pooldas Nõukogude Liidu poliitikat Poola suhtes. Mõlemaid visiite julgustas Roosevelti administratsioon: suursaadik Averell Harriman ütles Stalinile, et Orlemanski-Lange külaskäikudel on positiivne mõju Ameerika avalikule arvamusele.³⁶

³⁴ *Stockholms Tidningen*, 1.11.1943, tsiteeritud USA Rootsi saatkonna aruandes, 1.12.1943, U.S. NARA, RG 59, Decimal 860N, 1940–44 Baltic states, roll 5.

³⁵ John Lewis Gaddis, *United States and the origins of the Cold war* (New York: Columbia University Press, 2000), 143.

³⁶ Molotovi vestlus Langeega, 24.4.1944, Stalini vestlus Orlemanskiga, 28.4.1944, *Vostochnaya Ėvropa v dokumentakh rossiiskikh arkhivov: 1944–1953 gg.*, red. T. V. Volokitina

Selle loo Balti aspekt, mida seni keegi pole käsitlenud, toetab kujutlust Stalinist, kes töötab selle heaks, et võimule saaks naasta kapitalistliku riigi liider. FBI aruanne 1944. aasta oktoobrist teatas, et peamine Chicago leedulastele suunatud kommunistlik propagandaleht Vilnis on viimased kaks kuud toetanud president Roosevelti neljandat ametiaega.³⁷ Just selles kontekstis palus Roosevelt, kes kartis, et kommunistliku ajakirjanduse avalik toetus võib teda häbistada, Stalinil seda nõukogude propaganda suunda vaos hoida.³⁸ Sellele vaatamata tuli ajaleht *Izvestija* 5. novembril lagedale Roosevelti toetavate kirjutistega, milles kirjeldati vabariikliku partei tuumikut profašistlikuna ning pahandati, et vastaskandidaat Thomas E. Dewey toetab “kommunismivastase pogrommi kampaaniat”. Briti suursaadik Clark Kerr märkis sel puhul tabavalt, et Moskva kohmakas sekkumine Ameerika valimistesse häbistab Roosevelti, kelle valimist nõukogulased nii ilmselt soovivad.³⁹ Artiklil ei olnud aga mingit mõju ning kaks päeva hiljem võitis Roosevelt valimised kindlalt.

Moskva tegevus Ameerika baltlaste vastu oli alanud juba varem, kohe pärast Teherani. 1943. aasta detsembris kerkis Brooklynis pinnale “Demokraatlike Leedulaste Konverentsi Komitee”, mis deklareeris 18. detsembril istungil, et nende ellukutumine märgistab “teise rinde” avamist “Leedu fašismi” vastu, avaldas täielikku toetust Teherani konverentsi otsustele ning esitas protesti Leedu, Läti ja Eesti diplomaatiliste esinduste jätkuva tegutsemise vastu USA-s. Tegu oli ilmselgelt Moskvast juhitud liikumisega, mis pidi kujunema alternatiiviks Leedu ametlikele esindajatele.⁴⁰

Nõukogude ajakirjanduse rünnakud algasid 15. detsembril J. Paleckise, Leedu Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe artikliga ajakirjas *Sõda ja Töölisklass*. Artikkel nimetas Ameerika baltlasi “välismaa hitlerlasteks”, kes “püüavad valelike manöövritega iga hinna eest lahutada Balti riike NSV Liidust”. Nõukogude autor oli aga kindel, et “need fašistlikud intrigandid, kelle ajalugu on juba heitnud oma prügikasti, ei suuda iial oma proklamatsioonide ja deklaratsioonidega tekitada Balti “probleemi” – sest seda

(Moskva, Novosibirsk, 1997), 36–42; Stalini ja Molotovi vestlus Orlemanskiga, 4.5.1944, *Sovetskii faktor v Vostochnoi Évrope, 1944–1953: dokumenty: v dvukh tomakh, 1, 1944–1948*, red. T. V. Volokitina (Moskva, 1999), 58–62; Dennis J. Dunn, *Caught between Roosevelt & Stalin: America's ambassadors to Moscow* (Lexington, 1998), 227.

³⁷ Eriagent Robert J. Clinine aruanne, 7.10.1944, U.S. NARA, RG 59, Decimal 860M.9111/2-145.

³⁸ George F. Kennan, *Memoirs, 1925–1959* (London: Pantheon Books, 1968), 221.

³⁹ Kerr FOle, 6.11.1944; Wilson minute, TNA FO 371/43319.

⁴⁰ The Lithuanian- and Baltic American political picture in the beginning of 1944, 27 Jan. 1944, Foreign nationality groups in the United States, no 169, OSS foreign nationals branch, U.S. NARA.

probleemi pole lihtsalt olemas".⁴¹ 1. veebruaril esines seesama Paleckis ülemnõukogu istungjärgul Moskvast, kus tema "autonoomiaseadusi" lah-timõtestav kõne kordas paljuski ajakirjas Sõda ja Töölisklass paika pandud propagandasuunda.

Lisaks tegi Paleckis huvitava märkuse, mida võib tõlgendada kui vihjet Leedu NSV ja Ameerika Ühendriikide vaheliste suhete sisseseadmisele. Analüüsides Leedu erilist rolli Nõukogude Liidu välispoliitika arendamisel, mainis Leedu NSV liider: "Nii näiteks elab kolmandik Leedu rahvast välismaal, kõige rohkem USA-s. Need minu kaasmaalased toetasid ja toetavad lähedasi suhteid oma kodumaaga. See on üks Leedu NSV erilisi omapärasid, millega ei saa arvestamata jätta."⁴²

Järgmisena käsitlengi diplomaatiliste suhete sisseseadmise küsimust, kuid olgu veel lühidalt märgitud, kuidas lõppes Balti-küsimus ja Ameerika presidendivalimised. Balti ja Poola päritolu valijatel ei läinud korda valimisi mõjutada ning seda ennekõike seetõttu, et USA-s valitses konsensuslik arusaam, et rahvusgrupid ei peaks pääsema kitsalt rahvuslike huvide pinnalt valimistulemusi mõjutama. Pealegi polnud selge, kas vabariiklased suudavad Roosevelti välispoliitikale alternatiivi pakkuda ning Ida-Euroopa rahvaste saatust kergendada; selles polnud veendunud vabariiklased isegi. Seepärast pole imestada, et enamik poolakaid, leedulasi, lätlasi ja eestlasi toetas 1944. aastal, nagu 1940. aastalgi, president Roosevelti.⁴³

Diplomaatilised suhted liiduvabariikide ja välisriikide vahel

Tagantjärele võib näida uskumatu, et Nõukogude Liidu juhtkond tõepoolest kavandas 1944. aastal diplomaatiliste suhete sisseseadmist liiduvabariikide ja välisriikide vahel – kokkuvõttes ei tulnud sellest ju midagi välja. Ilmselt tulebki neid samme vaadelda kitsalt Poola ja Balti küsimuste kontekstis: niipea, kui need probleemid said rahuldava lahenduse, kadus vajadus ka liiduvabariikide "iseseisva" välissuhtluse arendamiseks.

1944. aasta alguses plaanis Moskva diplomaatilise tunnustuse taotlemist oma läänepoolsetele liiduvabariikidele, et lahendada nii Balti kui Poola küsimus: seda oleks Moskva tõlgendanud kui uue Poola ja Nõukogude Liidu vahelise piiri ning Balti riikide annekteerimise formaalset tunnustamist. Kuigi Leedu esindaja Paleckis oli ülemnõukogu istungjärgul 1. veebruaril vihjanud lähedastele suhetele Leedu ja Ameerika Ühendrii-

⁴¹ J. Paleckis, "Proiski reaktsionerov Pribaltiki", *Voina i robotschii klass*, 15.12.1943, 19–23.

⁴² *Pravda*, 3.2.1944.

⁴³ Gaddis, *United States and the origins of the Cold war*, 149.

kide vahel, keskendus Moskva poliitika esialgu Ukrainale, mis erinevalt teistest läänepoolsetest vabariikidest oli Saksa okupatsioonist vabastatud (Kiiev vabastati 1943. aasta novembris). Kremli plaan oli tõenäoliselt saavutada Ukraina ja lääneliitlaste vaheliste suhete sisseseadmine ning luua seeläbi pretsedent, mis võimaldanuks taotleda ka Balti liiduvabariikide diplomaatilist tunnustamist. Kas Moskva oleks seda võimalust kasutanud, ei saa öelda; tõenäoliselt sõltus see sellest, kui oluliseks kujuneb Balti-küsimus rahvusvahelisel areenil.

Eisialgu sõltus Moskva gambiit niisiis sellest, kuidas õnnestub avang Ukrainaga. Ülemnõukogu istungjärgu järel 1944. aasta veebruaris saadeti Kiievisse liiduvabariigi esimese välisministrina O. Korneitšuk, tuntud Ukraina teatrikirjanik. Korneitšuk oli lääne diplomaatidele hästi tuntud, sest ta oli teeninud Molotovi käe all Nõukogude Liidu välisasjade asekomissarina – siit ilmselt Karotamme idee edutada ka Hans Kruus Molotovi abiliseks.⁴⁴ Lisaks oli tema abikaasa kuulus Wanda Wasilewska, Nõukogude-meelse Poola Patriootide Liidu, tulevase Poola valitsuse tuumiku liider. Poolaga sidus Korneitšuki otseselt seegi, et 20. veebruaril 1943 tegi tema nime all ajalehes *Pravda* ilmunud artikkel avalöögi Nõukogude pressikampanias Poola eksiilvalitsuse vastu. Need seosed ei olnud juhuslikud, sest Korneitšuki peamine roll pidigi olema Poola-küsimuses sõnavõtmine; kuid lisaks oli tema ülesanne taotleda otseseid kontakte lääneriikide ja Ukraina vahel.⁴⁵

Lääneliitlaste huvi suhelda vahetult Kiieviga selgus peagi pärast Korneitšuki ametisse nimetamist. Ameerika suursaadik Moskvas Averell Harriman saatis ukrainlasele kirja, milles õnnitles teda uue ameti puhul ning avaldas soovi teda Kiievis külastada.⁴⁶ Briti suursaadik Clark Kerr oli 1943. aasta sügisel toetanud läänepoolsete liiduvabariikide esindajate lubamist liitlaste Sõjakuritegude Komisjoni liikmeiks ning seda oli Moskva kindlasti märganud.⁴⁷ Kuid Moskva ei tahtnud olla pealetükkiv. Kui Kerr küsis Molotovilt mitteametlikul lõunal “autonoomiaseaduste” eesmärkide kohta, sõnas väliskomissar ettevaatlikult, et diplomaatiliste esinduste vahetamine on täielikult liiduvabariikide ning Suurbritannia ja Ameerika Ühendriikide otsustada. Samas pidas ta siiski vajalikuks rõhutada, et

⁴⁴ Hans Kruusi kiri Stalinile, 12.10.1943, tsiteerinud Jelena Zubkova, *Pribaltika i Kremli, 1940–1953* (Moskva: ROSSPEN, 2008), 137jj.

⁴⁵ V. A. Hrynevych, “Utvorennia Narodnoho komisariatu zakordonnykh sprav Ukrainskoi RSR: Proekty i realii (1941–1945rr.)”, *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*, 3 (1995), 35–46.

⁴⁶ Kerr to FO, 17.4.1944, TNA FO 371/43408.

⁴⁷ Arie J. Kochavi, “Britain, the Soviet Union and the question of the Baltic States in 1943”, *Journal of Baltic Studies*, 22:2 (1991), 173–182.

erinevalt Briti Rahvaste Ühendusest, mille areng oli olnud järkjärguline, võimaldas nüüdne Nõukogude Liidu reform minna liiduvabariikidel kohe üle arengujärku, kus nad saavad astuda otsestesse lepingulistesse suhetesse teiste riikidega.⁴⁸ Sellega seoses küsis Molotov Harrimanilt, mis on USA valitsuse seisukoht Balti-küsimuses, kuid sai vastuseks, et "praegusel hetkel" ei pea Ameerika soovitavaks arutada küsimust, kas võtta vastu diplomaatilisi esindajaid Balti liiduvabariikidest.⁴⁹ Siinkohal läheb Briti versioon veidi lahku Ameerika omast: Kerri aruande järgi vastanud Harriman, et ta ei soovi sellele küsimusele vastata enne presidendivalimiste lõppu.⁵⁰

Järgnevalt võttis sündmustik peaaegu kafkaliku pöörde. 23. veebruaril, Punaarmee aastapäeval lähenes Molotovi korraldatud peol Moskvas Ukraina väliskomissar Korneitšuk Briti suursaadikule ettepanekuga seada kahe maa vahel sisse diplomaatilised suhted. Kerri kirjelduse kohaselt olevat "väga purjus ja ülimalt südamlük" Korneitšuk palunud saata Briti esindaja tema juurde Kiievisse. Kui Kerr vastas naljatledes, et ta on valmis võtma enda peale nii Moskva kui Kiievi esinduse, laitis Korneitšuk idee maha, öeldes, et ukrainlased on liiga uhked, et sellega leppida. Kerr võttis seda ilmselt nii tõsiselt, et veel enne välisministeeriumilt juhiste saamist päris ta 19. märtsil Molotovi käest, kas Korneitšuki ettepanekut peaks võtma tõsiselt. Molotov lubas täpsemalt järele uurida, kuid lisas, et Suurbritannia ja Ukraina vaheliste otseste kontaktide sisseseadmine oleks kindlasti positiivne.⁵¹

Briti välisministeerium ei teadnud Kerri flirtimisest Ukrainaga midagi, kuni vastav informatsioon jõudis Whitehalli hoopis teisi kanaleid pidi. 9. märtsil arutasid John Lawrence, Briti pressiaatašee Moskvas, Peter Smollett, Briti Informatsiooniministeeriumi Nõukogude Liidu sektsiooni juht, ning G. Zintšenko, Nõukogude Liidu Londoni saatkonna nõunik, diplomaatiliste suhete küsimust. Kuna Smollettit on identifitseeritud kui Nõukogude agenti, on alust kahtlustada selle kohtumise korraldamises Kremli kätt. Zintšenko väitis, et Kerr oli hiljuti Molotovi käest küsinud, kas Kerr võib koos USA suursaadikuga Kiievisse sõita, et pidada seal kõnelusi Korneitšukiga, ning Molotov olevat sellega kohe nõustunud.⁵²

Zintšenko informatsiooni järgi oli Kerr palunud enne 9. märtsi Molotovilt luba sõita Kiievisse, kuigi Kerri hilisema selgituse kohaselt oli ta

⁴⁸ Kerr to FO, 9.2.1944, FO 371/43312. 8. veebruaril, sellel harval juhul, kui Molotov võttis Harrimani ja Kerri vastu mitteformaalses õhustikus, olid kohal ka Maiski ja Litvinov.

⁴⁹ FRUS, 1944, vol IV, 829.

⁵⁰ Kerr to FO, 9.2.1944, TNA FO 371/43312.

⁵¹ Kerr to FO, 16.4.1944, TNA FO 371/43408.

⁵² John Lawrence to Geoffrey Wilson, 17.3.1944, TNA FO 371/43408.

rääkinud Molotoviga alles 19. märtsil ning ei olnud maininud sõitu Kiievisse. Kerr selgitas seda ebakõla ukrainlase liigse entusiasmiga,⁵³ kuid tõsi on, et Kerr oli kergemeelse diplomaatiaga muutnud end ise kergeks märklauaks taoliste manipuleerimistele. Vahepeal olid Peter Smollett ja John Lawrence, tegutsedes Zintšenkolt saadud informatsiooni alusel, lahkunud Moskva suunas kavatsusega külastada ka “mõningaid provintsikeskusi, sealhulgas võib-olla Kiievit”.⁵⁴

Kui informatsioon sellest afäärist Briti välisministeeriumisse jõudis, märkasid mõned Whitehalli ametnikud ohtusid, mida Moskva agentide ning Kerri abil käima lükatud aktsioon endas kätkes. 10. aprillil märkis Christopher Warner, et Kerr oleks pidanud küsima välisministeeriumi arvamust, enne kui asus seda teemat Molotovi ja Ukraina võimudega arutama. Lisaks hoiatas ta, et John Lawrence'i ja Peter Smolletti visiiti Kiievisse – esimest Briti ametlikku külaskäiku liiduvabariigi pealinna pärast põhiseadusparandusi – võidakse nõukogulaste poolt esitleda kui Ukraina NSV formaalset tunnustamist.⁵⁵ Warneri arvates peaks seda küsimust analüüsima eeskätt Poola probleemi valguses: kas Ukrainasse ja Valgevenesse diplomaatiliste esindajate saatmine tähendaks endiste Ida-Poola alade tunnustamist Nõukogude Liidu osana? Orme Sargent lisas sellele ka Balti aspekti: kas taoline areng sunniks Briti valitsust tunnustama ka Balti riikide annekteerimist, kui Moskva esitab vastava palve pärast nende liiduvabariikide vabastamist?⁵⁶

Geoffrey Wilson ennustas, et ükskord peavad britid niikuinii liiduvabariike diplomaatiliselt tunnustama, kuid esialgu oleks siiski mõistlik uurida selle sammu tagajärgi Nõukogude Liidu-Poola tülile.⁵⁷ Juriidiline nõunik William Malkin märkis, et riigi tunnustamine ei too automaatselt kaasa selle riigi piiride tunnustamist; Balti riikide positsioon on aga teistsugune: pole võimalik nendega ametlikult suhelda kui liiduvabariikidega, ilma et sellega kaasneks nende Nõukogude Liitu inkorporeerimise tunnustamine.⁵⁸ Frank Roberts ei olnud Malkini seisukohaga täielikult päri, kirjutades, et vaatamata juriidilistele formaalsustele “täheleksid need ettepanekud tundmatus kohas vette hüppamist”. Ta kritiseeris Kerri, kes suhtus tema arvates Briti “aukohustustesse Poola suhtes alati väga kergemeelselt” ning

⁵³ Kerr to FO, 16.4.1944, TNA FO 371/43408.

⁵⁴ Warner minutes, 10.4.1944, TNA FO 371/43408.

⁵⁵ Samas.

⁵⁶ Draft telegram to Kerr, 11.4.1944, TNA FO 371/43408.

⁵⁷ Wilson minute, 20.4.1944, TNA FO 371/43408.

⁵⁸ Malkin minute, 21.4.1944, TNA FO 371/43408.

soovitas rangelt kinni pidada poliitikast, mille kohaselt tuleb piiriküsimused jätta sõjajärgseks lahendamiseks.⁵⁹

See arutelu välisministeeriumis demonstreeris kujukalt dilemmasid, mille ees Briti välispoliitika 1944. aasta alguses seisis. Ühelt poolt oli tugev suund, mida esindas näiteks Geoffrey Wilson, ning mis pidas võimalikuks Nõukogude Liiduga koostöö jätkamist ja süvendamist. Nende arvates oli diplomaatilise esinduse laienemine liiduvabariikide pealinnadesse loomulik ja paratamatu areng. Kuid ka neid tegi ettevaatlikuks seos veel lahendamata Poola ja Balti küsimustega. Otsustavaks sai siin Briti juhtpoliitikute peaminister Churchill ja välisminister Edeni märgatav pettumine koostööpoliitikas Nõukogude Liiduga ning nende otsus panna moratorium sellistele välispoliitilistele sammudele, mida oli kritiseerinud teiste hulgas Frank Roberts.

Briti kahtlused Nõukogude Liidu suhtes said tõeke Teherani konverentsist ning süvenesid märgatavalt 1944. aasta alguses, kui Nõukogude ajakirjandus süüdistas Londonit püüdlustes sõlmida separaatrahu natsidega ning Moskva lükkas järsult tagasi Londoni katsed vahendada Poola-Nõukogude Liidu tüli. Poola afääri tõttu kibestunud Churchill andis 1. aprillil korralduse suhelda nõukogulastega vaid siis, kui nad ise brittide poole pöörduvad. Ta märkis, et venelastega vaidlemine "ajab neid ainult vihale" ning ei aita tal üldse "päästa mõrvamisest nii palju poolakaid kui võimalik". "Kuigi ma olen igal võimalikul moel püüdnud nende kommunistlike liidrite suhtes sõbralik olla", tunnistas Churchill, "ei suuda ma tunda nende suhtes vähimatki sümpaatiat või usaldust. Jõud ja faktid on ainus, mida nad tunnistavad".⁶⁰ Eden peegeldas sarnaseid tundeid, kui kirjutas pärast Nõukogude Liidu ühepoolset Itaalia valitsuse tunnustamist: "Ma mõõnan, et kardan järjest enam, et Venel on ülisuured eesmärgid ja nende hulka võib kuuluda Ida-Euroopa ja Vahemere piirkonna üle domineerimine ning ülejäänud pea täielik "kommuniseerimine"."⁶¹

Briti juhtkonna pettumine Nõukogude Liidus oli põhjus, miks Eden nõustus nendega Briti välisministeeriumis, kes soovitasid Ukraina ja teiste liiduvabariikide tunnustamist edasi lükata.⁶² Kuid vaatamata sellele otsustati küsida Briti dominioonide (Kanada, Austraalia, Lõuna-Aafrika ja Uus-Meremaa) arvamust, sest Nõukogude liiduvabariikide tunnustamisel võis olla varjatud tagajärgi dominioonide rahvusvahelisele staatusele. Pealegi

⁵⁹ Roberts minute, 21.4.1944, TNA FO 371/43408.

⁶⁰ PM to Eden, 1.4.1944, TNA FO 371/43304.

⁶¹ Eden minute, 3.4.1944, TNA FO 371/43304.

⁶² Eden minute, 2.5.1944, TNA FO 371/43408.

olid dominioonid sellesse kaasatud hetkest, kui nõukogulased boikoteerisid liitlaste sõjakuritegude komisjoni, tuues põhjuseks dominioonide osalemise (sellest allpool). Dominioonide arvamuse küsimiseks oli vaja valitsuse heakskiitu, selleks esitas Eden ministritele memorandum, milles käsitles liiduvabariikide küsimust põhjalikumalt. Soovitades tunnustamise edasi lükata, peatus ta pikemalt küsimusel, kas 16 liiduvabariigi tõusmine iseseisvate riikidena maailmaareenile peaks Briti valitsust muretsema panema. Nõustudes taas nendega, kes kaldusid Moskvat usaldama, märkis ta, et ilmselt ei tehtud Nõukogude Liidu põhiseadusemuudatusi selleks, et “mängida üht üpriski läbinähtavat trikki välispoliitika alal”, s.o nõuda Nõukogude Liidule 16 või 17 häält rahvusvahelistes organisatsioonides. Eden oletas, et “autonoomiaseadused” viitasid hoopis Nõukogude Liidu põhiliste vähemusrahvuste väljakujunemisele. Välisminister ei näinud probleemi isegi juhul, kui Moskva nõuab liiduvabariikidele sama staatust, mida dominioonid olid nautinud 1919. aastast: tõenäoliselt ei tüki rahvusvaheliste organisatsioonide liikmeks mitte 17 liiduvabariiki, vaid hoopiski vähem, ning igal juhul “juhtub haruharva, kui sellistes organisatsioonides otsustatakse tõeliselt olulisi küsimusi enamushääletusel”.⁶³

Liiduvabariikide probleem rahvusvahelistes organisatsioonides

Edeni optimism ei olnud õigustatud: ilmselt oligi Stalini eesmärgiks mängida välispoliitika alal maha üks “üpriski läbinähtav trikk”. Kuigi “autonoomiaseaduste” vastuvõtmisel ei räägitud otseselt liiduvabariikide lansseerimisest rahvusvahelistesse organisatsioonidesse, võib Molotovi kõnest siiski välja lugeda vihje selliseks kavatsuseks: “Spetsiaalsete instruksioonide puudumist Nõukogude konstitutsioonis seoses liiduvabariikide õigusega vahetada diplomaatilisi esindajaid teiste riikidega ja välissuhtlusega üldiselt on vahetevahel tõlgendatud liiduvabariikide ja ka Nõukogude Liidu kui terviku huvide vastu. Väljakäidud parandusettepanek aitab taolisi faktoreid likvideerida.”⁶⁴ Mida tähendas Molotovi krüpteeritud kõne “faktoritest”, mida on “vahetevahel” tõlgendatud Moskva huve kahjustavalt? Kõige tõenäolisemalt vihjas väliskomissar Briti-Nõukogude Liidu debatile selle üle, kas liiduvabariikidel võiks olla õigus osaleda liitlaste sõjakuritegude komisjoni töös, kui Briti dominioonidel oli analoogne õigus olemas. Nagu

⁶³ Constituent republics of the Soviet Union, memorandum by the secretary of state, 30.5.1944, FO 371/43408.

⁶⁴ Molotov, *Kaitse Rahvakomissariaadi ja Välisasjade Rahvakomissariaadi ümberkujundamisest*.

ajaloolane Arieh Kochavi on kirjutanud, algas Briti-Nõukogude Liidu afäär liiduvabariikidega juba 1942. aasta juunis, kui Churchill ja Roosevelt leppisid kokku natsi sõjakuritegude uurimise komisjoni asutamises ning kutsusid Nõukogude Liitu sellega liituma. 1943. aasta jaanuaris andsid nõukogulased põhimõttelise nõusoleku, kuid 1943. aasta märtsis teatasid nad järsku oma vastuseisust Briti dominioonide osalemisele, nõudes, et Suurbritannia peaks esindama kogu Briti Rahvaste Ühendust. Seejärel, 1943. aasta juuli lõpus, tegid nõukogulased ettepaneku kompromissiks: vastutasuks dominioonide osavõtu eest võivad liituda ka Ukraina, Valgevene, Moldaavia, Karjala-Soome, Läti, Leedu ja Eesti "föderatiivsed" vabariigid.⁶⁵

Tõenäoliselt esitas Moskva taolise väljakutse Suurbritanniale seetõttu, et dominioonide osalemine komisjonis, mis pidi tegelema põhiliselt Euroopat puudutava natsikuritegude probleemiga, näis Nõukogude juhtkonnale ebaloomulik. Pealegi võis karta, et Suurbritannia suudab säärases organisatsioonis hääletuse korral Nõukogude Liidu hõlpsalt üle mängida ning halvimal juhul blokeerida selle poliitikaid Saksamaa suhtes. Nõukogude Liidu lüke 1943. aasta juulis oli seega praktiline kompromissettepanek: dominioonid võtavad osa vaid siis, kui Nõukogude Liidu läänepoolsed vabariigid, mis olid Saksa okupatsioonist otseselt puudutatud, võivad samuti liituda.⁶⁶

Ent sellisel tehingul oleks kardetavalt olnud tagajärgi, mida Suurbritannia ega teised Briti Ühenduse valitsused polnud valmis aktsepteerima. Dominioonide asetamine ühele pulgale Nõukogude liiduvabariikidega oleks ohustanud Kanada, Austraalia, Lõuna-Aafrika ja Uus-Meremaa – rääkimata Indiast – nõuet iseseisvale rahvusvahelisele staatusele või, teise võimalusena, tunnistanud samasuguste õiguste olemasolu liiduvabariikidel. Liiduvabariikide rahvusvahelise positsiooni tunnustamine oleks toonud kaasa 16 Nõukogude riigimoodustise istumise rahukonverentsil ning rahvusvaheliste organisatsioonide laua taga. Lisaks oleks see kaudselt kaasa toonud ka Balti riikide tunnustamise Nõukogude Liidu osana ja võib-olla ka uue Nõukogude Liidu-Poola riigipiiri tunnustamise.

Neil põhjustel lükkas Briti välisministeerium Nõukogude Liidu kompromissettepaneku tagasi, viidates Stalini 1936. aasta konstitutsiooni klauslile, mille kohaselt oli ainult Nõukogude Liidu keskvoimul õigus liiduvabariike rahvusvahelistes suhetes esindada. Nõukogude suursaadik Feodor Gussev vaidles sellele oma kirjas vastu, teatades, et liiduvabariigid on "vähemalt samas ulatuses suveräänsed riigid kui Briti dominioonid", ning viitas, et

⁶⁵ Kochavi, "Britain, the Soviet Union and the question of the Baltic States in 1943", 175.

⁶⁶ Samas.

Kanada, Austraalia, Lõuna-Aafrika ja Uus-Meremaa võtsid Pariisi rahu-konverentsist 1919. aastal osa veel enne, kui nende õigus omaette esindusele rahvusvahelistes suhetes oli põhiseaduslikult määratletud.⁶⁷ Selle patiseisu tulemusel otsustas London natsikuritegude komisjoni tööga siiski edasi minna, hoolimata Moskva boikotist.

Ent veel 1943. aasta lõpus hakkasid mõned Briti välisministeeriumi ametnikud nägema Nõukogude Liidu kontseptsioonis head võimalust Balti riikide valutuks juriidiliseks loovutamiseks. Asekantsler Orme Sargent märkis, et Leedu, Läti ja Eesti iseseisva rahvusvahelise positsiooni tunnustamine oleks “lihtne pääsetee sellest tülikast raskusest”, mida nende riikide Nõukogude Liitu kuuluvaiks tunnustamine endast kujutab. Kuid Sargent kartis, et Moskva võib kasutada samasugust trikki Poola annekteerimiseks “iseseisva” Nõukogude vabariigina: “kui Vene armee okupeerib sõja lõppedes Poola, oleks neil lihtne püsti panna taoline marionett-riik”. Ta järeldeb Briti välisministeeriumisse jõudva informatsiooni põhjal, et see võiski juba olla Vene kavatsus.⁶⁸ Niisiis takistas liiduvabariikide tunnustamisega edasiliikumist taas Poola-küsimus.

Briti-Nõukogude Liidu erimeelsus sõjakuritegude komisjoni ümber 1943. aastal oli teisejärguline probleem ega ohustanud suure kolmiku suhteid. Ent 1944. aasta teisel poolel omandas see tagasihoidlik debatt mõõtme, mis ohustas juba sõjajärgse koalitsiooni püsivust. 1944. aasta augustis Dumbarton Oaksi konverentsil tõstatas Nõukogude suursaadik Andrei Gromõko küsimuse 16 Nõukogude vabariigi liitumisest ÜRO-ga. Nõue põhjustas palju meelehärmi, sest seadis tõsise kahtluse alla sõjajärgse maailmaorganisatsiooni asutamise võimalikkuse. ÜRO asutamine ning Nõukogude Liidu osalemine selles ühe peamise julgeoleku tagajana oli aga Roosevelti välispoliitika nurgakive.

President Roosevelti ja riigisekretär Hulli poliitika Nõukogude Liidu suhtes oli üles ehitatud lootusele, et suure kolmiku koostööl rajaneva rahvusvahelise organisatsiooni abil on võimalik haarata Nõukogude Liit rahuarmastavate riikide “pereringi”.⁶⁹ Hind Stalini osalemise eest selles projektis oli Roosevelti valmisolek olla leplik Nõukogude ambitsioonide suhtes Ida-Euroopas. Ajakirjanik Demaree Bess mõistis seda hästi, kirjutas mais 1944: “Kui Wilson taganes oma neljateistkümnest punktist, et ehitada üles Rahvasteliit, on FDR taganenud Atlandi Hartast ja Neljast

⁶⁷ Kochavi, “Britain, the Soviet Union and the question of the Baltic States in 1943”, 175.

⁶⁸ Samas, 178.

⁶⁹ “Pereringi” kujundi kohta, vt Warren F. Kimball, *The juggler: Franklin Roosevelt as wartime statesman* (Princeton, 1991), 83–106; Julius W. Pratt, *Cordell Hull, 1933–44* (New York: Cooper Square Publishers, 1964), 611.

Vabadusest, et ehitada üles oma "kolme suurriigi" maailma".⁷⁰ Ajaloolane John Lewis Gaddis on veenvalt märkinud, et Roosevelt oli valmis järele andma rahvusliku enesemääramise printsiibis, et kindlustada Stalini osalemine ÜRO-s.⁷¹ Lõppkokkuvõttes ei seisnenud Roosevelti arvates eesmärk ju mitte selles, nagu oli arvanud Wilson, et maailm tuleb päästa demokraatia jaoks, vaid selles, kas demokraatia on võimeline päästma maailma järjekordsest sõjast.⁷²

Milline koht oli selles skeemis Balti riikidel? Lisaks USA presidendivalimistele oli ka ÜRO üks tegureid, mis aitas ära hoida Balti riikide tunnustamise Nõukogude Liidu osana. Briti välisministeeriumi seisukoht oli, et kui USA ametlikult loovutab Balti riigid, võib Ameerika avalikkus arvata, et "USA valitsus on asunud Nõukogude Liidu suhtes teostama lepituspoliitikat ning hüljanud Atlandi Harta põhimõtted". Selle tagajärjeks võib olla, märkisid ametnikud, et ameeriklased keelduvad aktsepteerimast USA osalust sõjajärgses maailmaorganisatsioonis, nagu oli juhtunud pärast Esimest maailmasõda.⁷³ See tähendas, et tuli hoiduda avalikustamast, et USA oli ohverdanud Balti riigid Nõukogude Liidule, sest muidu võib rahvas pidada ÜRO-d vaid küünilise reaalsuhtluse kattevarjuks.

Tuleb rõhutada, et küsimus oli Balti riikide annekteerimise *de jure* tunnustamises, sest Balti riikide langemises Moskva võimu alla ei kahelnud õieti keegi. Kui Eesti diplomaat Kaarel Robert Pusta kõneles jaanuaris 1944 Elbridge Durbrowiga USA välisministeeriumist, oli viimasel öelda vaid seda, et ainuke mõjutusvahend Nõukogude Liidu suhtes on *lend lease*, kuid seda ei saa Ühendriigid loomulikult peatada.⁷⁴ William Bullitt, suursaadik Moskvast 1933–36, oli otsekohesem. Tema ennustuse kohaselt ootas Balti riike ees vaid häving: "liidrid tapetakse, rahvas küüditakse Siberisse". "Nagu kõik mustlased", märkis Bullitt, "Stalin kaelustab – ja mõrvab". Bullitt ennustas, et sama saatus ootab ees ka Soomet, sest "venelane on õel loom" ja tahab "verist kättemaksu" 1939–40 eest. Ta andis nõu, et ainuke õige asi, mida selles olukorras teha, on "surgu võideldes, kes suudab, sest venelane armu ei heida".⁷⁵

⁷⁰ "The cost of Roosevelt's great design", Saturday Evening Post, 27.5.1944, tsiteerinud Pratt, *Cordell Hull*, 728.

⁷¹ Gaddis, *United States and the origins of the Cold war*, chapter 5; vrdl Dallek, *Franklin D. Roosevelt and American foreign policy*, 439.

⁷² Tsiteerinud Dallek, *Franklin D. Roosevelt and American foreign policy*, 441.

⁷³ Durbrow Stettiniusele, 20.11.1944, FRUS, 1944, IV, 933–935.

⁷⁴ Kaarel Robert Pusta, lehekülgi päevikust, 19.1.1944, ERA, f. 1622, n. 2, s. 3.

⁷⁵ Samas, 21.1.1944.

ÜRO andis Stalinile võimaluse Balti-küsimuse taastõstatamiseks. ÜRO asutamist arutas suur kolmik Washington D.C.-s Dumbarton Oaksi konverentsil augustis-septembris 1944. Liitlased ei jõudnud kokkuleppele kahes küsimuses: esiteks julgeolekunõukogu hääletusprotseduuris ning teiseks selleks, kes peaksid olema ÜRO asutajaliikmed. Mõlemad puudutasid jõu-vahekordi uues institutsioonis: debatis hääletusmehhanismi üle oli kaalul suurriikide vetoõigus; liikmelisus puudutas aga seda, millisel suurriigil on assamblees rohkem toetajaid. Esimeses küsimuses nägi esialgne Ameerika plaan ette, et julgeolekunõukogu liikmed peavad loobuma hääleõigusest vaidlustes, milles nad on ühe poolena seotud – nii oli see olnud Rahvasteliidus. Kuid Stalin nõudis, et suurriigid säilitaksid absoluutse vetoõiguse. Pidades silmas Nõukogude Liidu kuulsusetut Rahvasteliidust väljajäetmist 1939. aasta detsembris Soomele kallaletungimise pärast, argumenteeris Nõukogude Liidu diktaator, et ÜRO edu nõuab suurriikide täielikku üksmeelt kõigis küsimustes, ning keeldus Dumbarton Oaksis järele andmast.

Teine probleem puudutas asutajaliikmeid: kas need peaksid olema riigid, kes kirjutasid alla Ühendatud Rahvaste deklaratsioonile 1. jaanuaril 1942 või ka neutraalsed ja nn assotsieerunud riigid, kes kuulutasid Saksamaale sõja hiljem? Moskva pooldas liikmesriikide arvu piiramist, kartes, et USA saavutab ÜRO-s tänu Ladina-Ameerika riikide häälele suure ülekaalu,⁷⁶ pealegi valdas Suurbritannia kõigi dominioonide hääli. Just selles kontekstis teataski suursaadik Andrei Gromõko 28. augustil justkui möödaminnes, et ka 16 liiduvabariiki peaksid saama ÜRO asutajajätk. Kuid tõenäoliselt oli Stalini eesmärgiks saavutada tugevam läbirääkimispositsioon olulises, hääletusprotseduuris küsimuses. Nõnda tõlgendasid seda ameeriklased oma Jalta konverentsi juhendiraamatus (*Briefing Book*),⁷⁷ ning nõnda see viimaks kolme suure poolt välja mängitigi.

Tegelikult 16 liiduvabariigi ÜRO-s osalemise küsimust Dumbarton Oaksis tõsiselt ei arutatudki. Briti välisministeeriumi kantsler Alexander Cadogan vastas jahedalt, et Suurbritannia eelistab käsitleda seda küsimust ÜRO asutamisest eraldi, kuid Ameerika delegatsioon oli šokis. Asevälisminister Edward Stettinius kartis, et selline ettepanek võib avalikuks tuleku puhul hävitada ÜRO juba eos, ning tagas seetõttu, et kohtumise stenogrammi, milles Nõukogude Liidu ettepanekut märkis saladuslik "X-asi", hoiti vaid tema isiklikus seifis. President Roosevelt käskis Stettiniusel Gromõkole selgitada, et 16 liiduvabariigi nõue võib kaasa tuua ÜRO tagasilükkamise

⁷⁶ Stettiniuse memorandum Rooseveltile, 15. november 1944, FRUS, conferences at Malta and Yalta, 48–49.

⁷⁷ Briefing book for Yalta, FRUS, conferences at Malta and Yalta, 91.

senati ja Ameerika rahva poolt. Roosevelti arvates oleks 44-l USA osariigil täpselt sama suur õigus ÜRO-s osaleda kui Nõukogude liiduvabariikidel.⁷⁸

"X-asi" jäi suurele kolmikule lahendamiseks Jalta konverentsil 1945. aasta veebruari alguses. Nagu kõigil tippkohtumistel pidid ka Jaltas osalevad delegatsioonid täpselt kaaluma, millistes küsimustes võivad nad järele anda, et jääda kindlaks teistes. USA prioriteetideks oli ÜRO kiire asutamine ja Nõukogude Liidu liitumine sõjategevuses Jaapani vastu.⁷⁹ Mõned ameeriklased, eriti välisministeeriumis, muretsesid Nõukogude Liidu ühepoolsete sammude pärast Ida- ja Kesk-Euroopas, mis konverentsi ajaks oli pea täielikult Nõukogude kontrolli all.⁸⁰ Just selles kontekstis tehti ettepanek, et Balti riike võiks ära kasutada läbirääkimiste panusena, saavutamaks Moskva koostöö Euroopa, aga ka ÜRO ja Jaapani küsimustes. John Hickerson, Euroopa asjade osakonna asedirektor, tegi ettepaneku, et ameeriklased võiksid kasutada viimastki läbirääkimisruumi Balti-küsimuses, et saavutada Moskva nõusolek vastuvõetavale ÜRO-le ning Poola, Kreeka ja teiste probleemide mitmepoolsele lahendamisele. Hickerson märkis, et see tähendaks *de jure* tunnustust Balti riikide kuulumisele Nõukogude Liidu koosseisu ning tunnustuse äravõtmist nende riikide diplomaatiliselt esindajatelt USA-s.⁸¹ Ta lisas, et juhul kui see ettepanek vastu võetakse, tuleks algatada ulatuslik programm, mis valmistaks avaliku arvamuse ja Kongressi selleks muutuseks ette. Vaatamata Hickersoni ettepanekule ei olnud Balti-küsimus suure kolmiku mõtteis, kui nad kogunesid viimasele sõjaaegsele konverentsile Krimmis. Seda vaatamata sellele, et mitmed ameeriklased pidasid Ida-Euroopa küsimuste rahuldavat lahendamist parimaks garantiiks, et saada ÜRO asutamisele Ameerika rahva heakskiit.⁸²

Suurbritannia seevastu oli ÜRO-st vähem huvitatud kui pakiliste Euroopa probleemide lahendamisest, Poola olukorra parandamisest, Prantsusmaa taastamisest Euroopa suurriigina ning sõjavangide vahetamisest Nõukogude Liiduga.⁸³ See selgitab Londoni seisukohta ÜRO ja 16 liiduvabariigi küsimuses: otsustati juhinduda ameeriklaste arvamusest. Ent siiski olid nad küsimuse implikatsioonide tõttu dominioonide ja India staatuurile teinud põhjaliku kodutöö. Välisministeerium ning "Vaheharu ja sõja-

⁷⁸ *The diaries of Edward R. Stettinius, jr.*, ed. by Thomas M. Campbell, George C. Herring (New York, 1975), 111, 113.

⁷⁹ David Reynolds, *Summits: six meetings that shaped the twentieth century* (London: Allen Lane, 2007), 114.

⁸⁰ Briefing book on Poland, FRUS, conferences at Malta and Yalta, 231.

⁸¹ 8.1.1945 FRUS, conferences at Malta and Yalta, 93–96.

⁸² Leo Pasvolksky riigisekretärile, 23.1.1945, FRUS, conferences at Malta and Yalta, 101.

⁸³ Reynolds, *Summits*, 115.

järgse perioodi komisjon” jõudis pärast arutelusid seisukohale, et venelastel on formaalselt tugev positsioon nende 16 liiduvabariigi ÜRO-s osalemise nõudmiseks, kuid praktikas muudaks see ÜRO töö võimatuks. Avaldati arvamust, et pikemas perspektiivis võib olla isegi kasulik, kui 16 liiduvabariigil lubatakse “välja arendada omaenda vaated ja poliitika maailmaorganisatsiooni liikmeina”.⁸⁴ See seisukoht oli kooskõlas Briti “progressiivide” arvamusega, kes olid parlamendis nõudnud, et Tema Majesteedi valitsus “peaks sammu” Nõukogude Liiduga ning kehtestaks samuti mõnes Briti impeeriumi osas, sealhulgas Šotis ja Walesis, omavalitsuse (*home rule*).⁸⁵

Lõplikult kujunes Briti positsioon aga välja kahekõnes dominioonidega. Telegrammis dominioonidele ja India regendile (*viceroi*) märgiti, et Nõukogude Liit pluss 16 liiduvabariiki poleks absoluutseks enamuseks ÜRO-s piisav, kuid suudaks siiski blokeerida Moskvale ebaseaduslikke otsuseid. Kuid eeskätt pidi London olema ettevaatlik just India tõttu, sest juriidiliselt polnud alust nõuda India osalemist iseseisva riigina rahvusvahelisel areenil. Seepärast arvati, et britid peaksid laskma USA delegatsioonil vedada Nõukogude Liidu ettepaneku vastast väitlust, mis võimaldaks brittidel aktsepteerida kompromissi – kuid vaid eeldusel, et India ei jää ÜRO-st välja. Ent patiseisu puhul peaks London igal juhul toetama Washingtoni.⁸⁶

Sellega seoses tekkis küsimus, kas oleks võimalik teha vahet eri liiduvabariikidel ning tunnustada neist vaid mõnda. Kanada valitsus, kes püüdis rahvusvahelistes suhetes kaalukama positsiooni poole, oli huvitatud sõbralikumatest suhetest Nõukogude Liiduga, kuid eeldusena nõudis Moskva Ottawalt suurearvulise Ukraina vähemuse suukorvistamist, sest Kanada ukrainlased nõudsid häälkalt sõltumatut Ukrainat. Just selles kontekstis pidas Kanada valitsus soovitavaks liikuda Ukraina NSV diplomaatilise tunnustamise suunas.⁸⁷ Briti välisministeerium oli algselt selle vastu olnud, kuid nüüd, 1945. aastal, hakati ka Londonis nägema kompromissivõimalust: britid võiksid tunnustada eraldiseisvate riikidena vaid Ukrainat, Leedut, Lätit ja Eestit. Lõppkokkuvõttes, märgiti välisministeeriumis, “tunnustati Balti riike iseseisvatena sõdadevahelisel perioodil”. Niisiis ei tehtud Londonis enam vahet sõjaelse perioodi Leedul, Lätil ja Eestil ning nüüdsetel liiduvabariikidel, mis selleks ajaks olid kindlalt Nõukogude kont-

⁸⁴ “The world organisation and the sixteen Soviet socialist republics”, A.P.W. (44) 122 and 123, 3.1.1945, TNA DO 35/1873.

⁸⁵ Mr. Rhys Davies and Mr. Stephen, question in Parliament about the constitution of the British empire, 6.2.1944, in TNA FO 371/43408.

⁸⁶ Secretary of State to Dominion prime ministers, 10.1.1945, TNA DO 35/1873.

⁸⁷ Bohdan S. Kordan, *Canada and the Ukrainian question, 1939–1945: a study in statecraft* (Montreal, London: McGill-Queen’s University Press, 2001), 155.

rolli all. Briti välisministeerium soovitas pidada eri "föderaalsetel vabariikidel" vahettegemist ühe võimaliku kompromisslahendusena reservis.⁸⁸

Just sellisele kompromissile otsustaski Stalin 7. veebruaril 1945 minna. Me ei tea Moskva eesmärkidest palju, kuid on tõenäoline, et Stalin loobus vastuseisust hääletusküsimuses ning tegi järeleandmisi 16 liiduvabariigi suhtes, et saavutada paremust teistes küsimustes, eeskätt Poola arutelus.⁸⁹ 6. veebruaril oli ta seetõttu teinud taas osavat tõrjetööd hääletamisprotseduuri osas ning meenutas oma nõuet 16 liiduvabariigi liitumisest. Ent nõukogulased olid tegelikult juba mõistnud, et Ameerika kompromissettepanek, mille kohaselt säilitaksid suurriigid vetoõiguse julgeolekunõukogu otsuste rakendamisel (mitte arutelul), rahuldab neid täiesti. Stalini taktika võimaldas aga jätta mulje, et nõukogulased tegid suure järeleandmise, kui nõustusid järgmisel päeval viimaks ameeriklaste ettepanekuga.

Kasutades tekkinud positiivset meeleolu lääneriikide delegatsioonides, löid nõukogulased kohe lauale liiduvabariikide küsimuse. Taas kord näitas Moskva üles tagasihoidlikkust, sest nõue oli sulanud vaid "kolmele või vähemalt kahele Nõukogude liiduvabariigile kui esialgseile liikmeile". Molotov teatas, et need kolm liiduvabariiki oleksid Ukraina, Valgevene ja Leedu, ning oleks liigne selgitada nende suurust, rahvaarvu ja olulisust maailma asjades. Ta tuletas meelde põhiseadusemuudatusi Nõukogude Liidus veebruaris 1944, tõmbas paralleeli Briti dominioonidega, ning kasutas ka emotsionaalset argumenti, et need vabariigid olid "sõjas kõige rohkem ohvreid toonud".⁹⁰ Näib, et Roosevelt kavatses seekord Nõukogude ettepaneku tagasi lükata, sest ta alustas pikemat loengut "tohutust erinevustest" Briti impeeriumi, Nõukogude Liidu ja USA "struktuuris ja traditsioonides" ning ütles, et Molotovi ettepanekut tuleks arutada hiljem, maailmaorganisatsiooni asutamisel või pärast seda.

Churchill seevastu oli vastutulelikum, vaatamata algele plaanile järgida ameeriklaste kurssi. Olles ülemäära murelik dominioonide ja India positsiooni pärast – isegi kui seda teemat polnud keegi puudutanud –, teatas ta tundeliselt, et "Suurbritannia ei saaks nõustuda ühegi organisatsiooniga, mis vähendaks dominioonide staatust või lülitaks nad liikmeskonnanst välja". See lause tähendas otsesõnu, et dominioonide ja India pärast ei saa London Nõukogude Liidu ettepanekule vastu seista. Kuid peaminister läks kaugemale, öeldes, et ta mõistab nõukogulasi täielikult, sest nemad

⁸⁸ "The world organisation and the sixteen Soviet socialist republics", A.P.W. (44) 122 and 123, 3.1.1945, TNA DO 35/1873.

⁸⁹ Reynolds, *Summits*, 117.

⁹⁰ FRUS, conferences at Malta and Yalta, 711.

on ÜRO-s “esindatud *vaid* ühe häälega võrreldes Briti organisatsiooniga, millel on väiksem rahvaarv, kui arvestada vaid valget rahvast”.

Sellega oli küsimus praktiliselt otsustatud, sest Rooseveltil oleks olnud üksi jäädes raske jätkata ettepaneku tõrjumist. Kuid kuidas juhtus, et Molotovi välja käidud Ukrainast, Valgevenest ja Leedust jäi järele vaid kaks ning ÜRO liikmeiks said Ukraina ja Valgevene? Miks loobus Moskva Leedu surumisest, mis oleks talle andnud Leedu ning kaudselt ka Läti ja Eesti tunnustamise Nõukogude Liidu osana? See peab esialgu jääma mõistatuks, sest allikatest ei selgu, kuhu kadus Leedu kõnealuselt ettepanekust. Igatahes kui Roosevelt ja Stalin 8. veebruaril omavahel kokkuleppele jõudsid, oli juttu vaid Ukrainast ja Valgevenest, ja nii jäigi. Pärast Jalta ja enne San Francisco konverentsi oli lääneliitlaste ja Nõukogude Liidu vahel veel arusaamatus teemal, kas Jalta kokkulepe lubab Ukraina ja Valgevene esindajail võtta osa ÜRO asutamisest või võimaldab neil liituda alles hiljem. Viimaks lahendati küsimus Moskva kasuks ning Ukraina ja Valgevene delegatsioonidel võimaldatigi San Franciscos allkirjastada ÜRO asutamisdokumendid.⁹¹

Leedu kadumise selgitus võib peituda stalinliku konservatismi tagasi-pöördumises Nõukogude Liidus sõja lõppedes: sõda oli võidetud ning järeleandmiste aeg rahvuspoliitikas möödas. Pealegi võis Leedu lubamine maailmaareenile kaasa tuua sealse rahvusluse tõusu, mida oli 1944. aasta sügisel “kodanliku natsionalismi” sildi all juba materdama hakatud. Igatahes oleks Leedu “riigi” osalemine rahvusvahelises poliitikas tekitanud Moskvale täiendavaid kontrolliprobleeme, eriti arvestades, et Leedu riikluse väljajuurimine ei olnud sugugi veel lõppenud. Sarnased argumentid suunasid Kremli poliitikat ka Läti ja Eesti suhtes.

Kokkuvõte

Ukraina ja Valgevene pääs ÜRO liikmeiks oli Stalini ja Molotovi diplomaatia hiilgavamaid võite. Kuigi nii Suurbritannia peaminister Churchill kui USA president Roosevelt tundsid isiklikult tülgestust 16-riigilise Nõu-

⁹¹ *The diaries of Edward Stettinius*, 252ff; Edward R. Stettinius, *Roosevelt and the Russians: the Yalta conference* (London: Cape, 1950), 169–170; Townsend Hoopes, Douglas Brinkley, *FDR and the creation of the UN* (New Haven, London: Yale University Press, 1997), 180–181; Stephen C. Schlesinger, *Act of creation: the founding of the United Nations: a story of superpowers, secret agents, wartime allies and enemies, and their quest for a peaceful world* (Boulder, CO: Westview Press 2003). 127ff, 137.

kogude Liidu kontseptsiooni vastu,⁹² leidsid nad, et peavad reaalspoliitistel kaalutlustel sellega leppima. Mida tähendas see samm rahvusvahelises õiguses? Sisuliselt seda, et lääneriigid andsid järele põhimõttes, et igal riigil on rahvusvahelisel areenil üks hääl: Nõukogude Liidul oli nüüd ÜRO-s kasutada kolm. N. Timasheff kirjutab veenvalt, et seda põhimõtet järgides oleks Washingtonil olnud alust nõuda 44 osariigi pääsemist rahvusvahelisele areenile. Siiski polnud tegu pretsedendiga, sest ajaloost on võtta veel näiteid, kus üht riiki esindab välispoliitikas peale keskvalitsuse esindaja ka mõne osariigi või provintsi saadik. Näiteks kasutas sellist võimalust keiserlik Saksamaa.⁹³

1944. aasta veebruari "autonoomiaseadused" olid seega õnnestunud käik, mis võimaldas Nõukogude Liidul nautida rahvusvahelise õiguse silmis konföderatsiooni eeliseid, kuid siseriiklikult toimida edasi föderatsioonina.⁹⁴ Miks siis Moskva ei soovinud maitsta neid vilju, mida stalinlik poliitika võimaldas? 3. veebruaril 1944 teatas ajaleht *Izvestija*, et kõik 16 liiduvabariiki hakkavad paralleelselt Nõukogude Liiduga taotlema diplomaatiliste suhete kehtestamist välisriikidega. Veel 14. mail 1945 teatas Ukraina väliskomissar Dmitri Manuilski ÜRO asutamiskonverentsil San Franciscos ajakirjanike ees võidukalt, et Ukraina on "igal ajal valmis vahetama diplomaatilisi ja konsulaar-esindajaid ükskõik millise riigiga".⁹⁵ Peale selle toetas liiduvabariikide välissuhtluse arendamist ellu viidud institutsionaalne reform: erinevalt kaitsekomissariaatidest liiduvabariiklikud välisasjade komissariaadid tõepoolest moodustati, isegi Karjala-Soome NSV-s. Kuid sellegipoolest piirdus liiduvabariikide panus Nõukogude Liidu välispoliitikasse Ukraina ja Valgevene osalemisega ÜRO-s. 1947. aastal tegi Suurbritannia leiboristlik valitsus tõsise katse seada sisse diplomaatilised suhted Kiieviga, et koguda väärtuslikku informatsiooni Nõukogude Liidus toimuvast, ent vastava ettepaneku lükkas Molotov järsult tagasi.⁹⁶

Londoni 1947. aasta ettepaneku tagamaad demonstreerisid hästi neid ohtusid, mida 16 riigi kontseptsioon endas kätkes: nõukogulastele ei jää-

⁹² Churchill ütles 1944 mais dominioonide peaministritele, et tema arvates on "16-riigilise NSV Liidu kontseptsioon võimas ja hoolikalt välja mõeldud kontseptsioon, mis avameelselt tunnistades teda hirmutab ja mis on nii mitmeski mõttes sama suur potentsiaalne ohuallikas, kui Saksamaa oli olnud mõni aega tagasi". Meeting of Prime Ministers, 9.5.1944, TNA CAB 99/28.

⁹³ N. Timasheff, "Legal aspects of the grant of three seats to Russia in the United Nations charter", *Fordham Law Review*, 14:2 (Nov 1945), 180–190.

⁹⁴ Aspaturian, "The union republics and Soviet diplomacy", 386.

⁹⁵ Samas, 407.

⁹⁶ FO to Moscow, 17.5.1947, TNA FO 371/66355; British proposal to establish diplomatic relations with the Ukrainian SSR, 5.9.1947, records of J. D. Hickerson, box 3, U.S. NARA.

nud loomulikult märkamata, et brittide eesmärk oli paigutada suurima liiduvabariigi pealinna luurekeskus, mis andnuks lisainfot olukorra kohta Nõukogude Liidus. Kuid neid ohtusid tajus Stalin ilmselt palju varem. Liiduvabariikidele välispoliitilise tegevusvabaduse lubamine oleks võinud ohtlikult nõrgendada Moskva kontrolli Nõukogude Liidu territooriumi üle ning lisaks julgustada natsionalismi ilminguid, mida juba 1944. aasta jooksul oli asutud likvideerima. Asjata polnud 1926. aastal vastu võetud dekreeti, mis muutis kriminaalkuriteoks liiduvabariikide ametnike astumise vahetusse kontakti välisriikide ametnike või institutsioonidega, ilma Moskva välisministeeriumi vahendusega; see dekreet oli jäänud jõusse ka pärast 1944. aasta “autonoomiaseadusi”.⁹⁷

“Autonoomiaseaduste” eesmärged tuleb tõlgendada kitsalt 1944. aasta kontekstis: Moskva põhimure neid muudatusi tehes oli pöörata oma kasuks Poola ja Balti küsimused. Esimene puudutas ennekõike Nõukogude Liidu ja Poola riigipiiri küsimust: selles võisid Moskvale abiks olla Ukraina, Valgevene ja Leedu liiduvabariigid, kelle “esindajad” tõid kuuldavale argumente Poola eksiilvalitsuse vastu. Nende häälel oli tõepoolest mõju: Ukraina sekumine Poola-küsimusse veenis Suurbritannia valitsust, et Poola eksiilvalitsuse eesmärk taastada sõjaeelne Nõukogude Liidu-Poola piir on utopiiline ning sellest kinnihoidmine tähendab iseendale haua kaevamist. Selles kitsas tähenduses, Poola-küsimuse kontekstis, täitsid “autonoomiaseadused” oma eesmärgi.

“Autonoomiaseaduste” teine külg oli seotud Balti riikide annekteerimisega. Arvatavasti kavandas Nõukogude Liidu juhtkond Leedu, Läti ja Eesti NSV-dele diplomaatilise tunnustuse nõutamist selleks, et niimoodi Balti-probleem lõplikult lahendada. Siit ka Molotovi ettepanek Jalta konverentsil – millest küll kiiresti loobuti –, et lisaks Ukrainale ja Valgevenele võiks ÜRO liikmeks saada ka Leedu: see oleks kaasa toonud Balti riikide tunnustamise Nõukogude Liidu osana. Olulisim oli aga, et 1944. aasta alguses ei võinud Stalin päris kindel olla, et Balti riikide taasokupeerimine ja nõukogustamine kulgeb ilma lääneriikide suurema tähelepanuta – kuigi Roosevelt oli talle veel 1943. aasta lõpus Teheranis kinnitanud, et Balti riikide pärast tülli ei minda. Roosevelti faktor oli oluline: USA president oli küll eraviisiliselt lubanud, et Balti riigid võivad jääda Nõukogude Liidu koosseisu, kuid mis juhtub siis, kui Roosevelti 1944. aasta novembris toimuvatel valimistel tagasi ei valita? “Autonoomiaseaduste” eesmärged oligi rahustada avalikku arvamust USAs ja mujal, et Balti riigid säilitavad laialdase autonoomia, ja aidata Rooseveltil võita valimised. Seega on tegu

⁹⁷ Aspaturian, “The union republics and Soviet diplomacy”, 408–409.

äärmiselt huvitava näitega sellest, kuidas kommunistliku režiimi juhtkond töötas aktiivselt kapitalistliku riigi valitsusjuhi hüvanguks.

Mis puutub Balti-küsimusse, siis seda "autonoomiaseadused" siiski ei lahendanud, sest Balti riikide kuulumist Nõukogude Liidu koosseisu ei tunnustanud lõppkokkuvõttes *de jure* ei USA ega Suurbritannia. Kuid ilmselt aitas autonoomia näiline laiendamine kergendada nende lääneriikide poliitikute südametunnistust, kes leppisid Staliniga salamisi kokku, et Balti riigid peavad sõja lõppedes minema Nõukogude Liidu koosseisu. Nii rääkisid Poola diplomaadid USA-s Kaarel Robert Pustale, et Eden oli neile salajastel läbirääkimistel maininud, et venelased on teinud Balti-küsimuses "märkimisväärseid järeleandmisi", kui võtsid vastu "autonoomiaseaduse", ent Balti riigid peavad jääma Venemaaga "liitu" (*in alliance*). Poolakatele oli jäänud mulje, et britid olid venelastega "autonoomia" osas Teheranis kokku leppinud ning olid nüüd rahul.⁹⁸

Poolakate juttu ei ole kahjuks võimalik kinnitada, kuid selles on kahtlemata tõetera sees. "Autonoomiaseadused", nagu Eden neid nimetas, tulid vastu lääne poliitikute soovmõtlemisele, ning sillutasid teed Leedu, Läti ja Eesti valutuks liitmiseks Nõukogude Liidu külge.

ABSTRACT: *The autonomy laws of 1944: the Soviet republics in Moscow's foreign policy in the context of the inter-Allied relations*

On 1 February 1944, the Supreme Soviet of the USSR adopted changes in the Soviet constitution that expanded the autonomy rights of the constituent republics. According to the new laws, the Soviet republics could henceforth establish their own commissariats for foreign affairs and set up direct diplomatic relations with foreign countries. This article examines Moscow's motives for taking this step in the context of the relations of the "Big Three" Allies (Britain, the USSR, and the United States) in the final stages of the Second World War.

Why did Stalin consider it necessary to tinker with the Soviet constitution in the middle of the war? The historiography has emphasized the

⁹⁸ Kaarel Robert Pusta, lehekülgi päevikust, 14.6.1944, ERA, f. 1622, n. 2, s. 3.

desire of the Soviet leadership to acquire additional seats for the USSR in international organizations (if Soviet republics were counted as semi-independent states), especially the United Nations. This article agrees that this was an important objective for Moscow, but it also adds another dimension to Soviet foreign policy. An examination of the political background of the “autonomy laws” in early 1944 reveals that the important objective for Moscow was to gain advantages in the problem of the Soviet Western frontier – this concerned the Soviet-Polish border as well as the Baltic states. The launching of the Ukrainian SSR into world politics enhanced Moscow’s position with regard to Poland. The formal expansion of the autonomy of constituent republics, a measure that appeared for the West to allow self-determination for the peoples of the USSR, eased the way with regard to the incorporation of Estonia, Latvia and Lithuania into the USSR.

By the time of the Yalta conference in early 1945, the “autonomy laws” had brought substantial rewards for Moscow. The Baltic states were then firmly under Soviet control; Western criticism of the Soviet occupation in autumn 1944 had been negligible. The Western Allies had also begun to abandon the Polish government-in-exile in London, a process that was completed in July 1945, when they withdrew formal recognition. In Yalta, Britain and the United States also conceded to the Soviet insistence that the Soviet republics were semi-independent states, when they allowed the Ukraine and Belarus to become members of the United Nations. Although Prime Minister Churchill and President Roosevelt personally disliked the compromise, they accepted it for reasons of *Realpolitik*. This essentially meant that they compromised on the principle of “one state, one vote” in the international arena: Moscow now had three.

The “autonomy laws” of 1944 were, therefore, a highly successful move, which enabled the USSR to enjoy the advantages of a confederation in the international arena, but internally to retain all the characteristics of a federation. Why did Moscow not take full advantage of this situation? Why did the Kremlin not develop direct diplomatic relations between the Baltic Soviet republics and foreign countries, with the result of acquiring *de jure* recognition of the occupation of these states? On 3 February 1944, *Izvestija* had announced that all 16 republics would establish diplomatic relations with foreign countries in parallel with the USSR. Moreover, Moscow did establish commissariats of foreign affairs in each Soviet republic. Despite the institutional reform and the declared intentions, however, no direct relations between the republics and foreign countries (in the non-socialist world) were ever established. In fact, the contribution of the repub-

lics to Soviet international relations was largely limited to the participation of the Ukraine and Belarus in the United Nations.

Moscow even turned down a British request in 1947 to establish direct relations with Kiev. This episode demonstrated that the objectives of Stalin's leadership had changed since 1944. Moscow no doubt sensed that London's real aim was not to improve relations between the two countries but to establish a listening post in the third largest city of the USSR – a measure directed against Soviet interests in the context of the Cold War. The fears of foreign infiltration and the subversive activities of Western agents were probably crucial in Moscow's decision not to allow the Soviet republics direct links with the outside world. Such contacts could, moreover, encourage "nationalist tendencies", which Stalin had started liquidating already in 1944. Not without reason there was a decree from 1926 that declared as a criminal act any contact of republican officials with the officials or institutions of foreign states that had not been approved by the central authorities in Moscow. This decree had not been repudiated even in 1944.

This underlines the main argument of this article: that the immediate political context of the "autonomy laws" should not be overlooked. Moscow's objective in early 1944 was to gain advantages in the Polish and Baltic questions. The Ukrainian, Belorussian, and Lithuanian Soviet republics could be useful in the struggle against the Polish government-in-exile. Indeed, the Ukrainian intervention in the Polish question convinced the British that the re-establishment of a Polish state in the inter-war borders was impossible and that the Polish government was doomed if it persisted in that goal. As to the Baltic question, Moscow probably considered establishing some relations between the Western powers and the Lithuanian, Latvian and Estonian SSRs, in order to achieve *de jure* recognition of their annexation into the USSR. That this plan was not entirely unrealistic is demonstrated by the fact that the British Foreign Office did not preclude the possibility of establishing such contact. Eventually, nothing came of these plans because of the growing suspicion of the British government towards the USSR and also because the Soviet leadership itself probably lost interest in it. Nevertheless, the "autonomy laws" were useful, as they facilitated the incorporation of the Baltic states into the USSR by soothing Western opinion and easing the conscience of Western politicians.

KAAREL PIIRIMÄE (b. 1979) received his Ph.D. degree from the University of Cambridge in 2009.